

Konrád Miklós

ZSIDÓK MAGYAR NEMZETE

*A nemzeti múlt zsidó tudományos ábrázolása, különös tekintettel
a kazárelméltre*

Az európai térségben nemzetiségi és felekezeti szempontból legtarkább Magyarországon a reformkorban kialakuló és a politikai elit körében a dualizmus végéig domináns liberális nacionalizmus az elvek szintjén nem lehetett más, mint nyitott, jogkiterjesztő és befogadó.¹ Miután 1903-ban Bánffy Dezső elfogadta a zsidó nagypolgárság fellegráráként számon tartott Lipótvárosi Kaszinó elnöki tisztségét, a Bródy Sándor szerkesztésében megjelenő *Jövendő* interjú készített a volt miniszterelnökkel. A „zsidókérdés” kapcsán, amely Bánffyt csupán annyiban érdekelte, amennyiben a számára legégetőbb kérdést, a magyarság jövőjének a kérdését is érintette, a politikus leszögezte: „Aki velünk van, az: mi vagyunk.”² A liberális nacionalizmus nemzeteszmejének nyitottságát és integratív jellegét keresve sem lehetne frappánsabban összegezni. Bánffy elutasította, hogy „filoszemitanak” tekintsék, szemszögéből érthetően, hiszen a liberális nacionalizmus „filoszemitizmusa” éppen abban nyilvánult meg, hogy zsidó és nem zsidó között elméletileg nem tett különbséget. A zsidók ugyanolyan jó magyarokká válhattak, mint bárki más, és amennyiben azzá váltak, vagyis nyelvben és művelődésben elmagyarosodtak és támogatták a magyar állameszmét, jogot formálhattak arra, hogy a nemzet teljes jogú és értékű tagjainak tekintsék őket. A származás, a felekezeti hovatartozás nem számított, csupán a teljesítmény: a magyar nemzettel való azonosulás.

A befogadókészség azonban csak elméleti szinten volt egyértelmű és maradéktalan. A zsidók 1867-ben törvénybe foglalt emancipációja, majd a zsidó vallás 1895-ben megvalósult „receptiója”, vagyis a bevett keresztény felekezetekkel egyenlő rangra emelése bő fél évszázados, heves parlamenti és sajtóvitélyekkel tarkított küzdelem eredményeként valósult meg.³ A dualizmus korában

¹ A tanulmány az OTKA által támogatott K 108 670. számú, *Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon* című kutatási projekt keretében készült. Egy korábbi változatát szerencsém volt megvitatni Szilágyi Adrienn, Cieger András, Fónagy Zoltán, Gyáni Gábor, Lajtai Mátyás, Szalai Miklós és Varga Bálint kollégáimmal. Értékes észrevételeikért köszönet mindannyiuknak.

² Beszélgetés Bánffy Báróval. *Jövendő*, 1903. március 15. 5.

³ A zsidók emancipációjának és az izraelita felekezet receptiójának monografikus bemutatása még várat magára. A folyamat egyes momentumainak szentelt bőséges irodalomból lásd *Kecskeméti Károly*: A liberalizmus és a zsidók emancipációja. *Történelmi Szemle* 25. (1982: 2. sz.) 185–210.; *Sándor Pál*: Az emancipáció történetéhez Magyarországon 1840–1849. *Századok* 129. (1995: 2. sz.)

két rövid nyugalmi periódus, az emancipáció és az 1870-es évek első fele közötti időszak, majd az 1880–1890-es évek fordulója kivételével a zsidók és nem zsidók együttélését folyamatos, az előbbieket jellemző és a magyar társadalomban elfoglalt helyét firtató, idővel egyre hevesebb viták kísérték.⁴ A tiszaszlári vérvádper, Istóczy Győző antiszemita pártja, a Néppárt és az agrárius tábor antiszemitizmusa, illetve a politikai katolicizmus tömegszervezeteinek és szellemi befolyásának térnyerése mellett a zsidók társadalmi integrációja buktatókkal mindvégig erősen terhelt, olykor leküzdhetetlen akadályokkal tűzdelt úton haladt előre.⁵

A zsidók egyenjogúsításával, magyar mivoltuk elismerésével és társadalmi befogadásukkal szembeni ellenállás az emancipációt és a többségi társadalomba való integrációt szorgalmazó zsidóság részben önjelölt képviselőit, a szószékkükről vagy írásban megnyilatkozó rabbikat, a felekezeti kiadványokban, országos lapokban vagy saját műveikben zsidóként megszólaló értelmiségieket, illetve a parlamentben felekezetük védelmében felszólaló politikusokat arra készítette, hogy törekvéseik megvalósulását szavukkal és tollukkal is megtámogassák, beszédeikkel és írásaikkal is elősegítsék. Írásom célja ennek az integrációs diskurzusnak a bemutatása, ezen belül főképpen azon tudományos (indítatású) diskurzus megvilágítása, amelynek tárgya nem a jelen volt, és elsősorban nem is a zsidók, hanem a magyar nemzeti múlt. A diskurzus, és különösen a tanulmányomban részletesen bemutatott *kazárelmélet* arról tanúskodik: a jogi és társadalmi egyenlőségért küzdő zsidók szükségét érezték annak, hogy törekvéseiket a magyar nemzet múltjának interpretációjával, a magyar nemzetkép vágyaiknak és érdekeiknek megfelelő megkonstruálásával is alátámasszák. Amint a kazárelmélet recepciótörténetének nyomon követéséből kiderül, e felkínált nemzetkép a zsidókon kívül szinte senkit sem győzött meg.

A tanulmányban megszólaltatott szerzők pár kivétellel mind a zsidóság neológ ágához tartoztak. Mivel az ortodoxia létrejöttének nem volt más oka, mint hogy megakadályozza a Tóra útjáról megítélése szerint óhatatlanul eltérítő integrációt, vagyis hogy fenntartsa a zsidók és nem zsidók közötti kulturális és társadalmi falakat, az integrációs diskurzusban az ortodox zsidók nem vettek részt. Igaz ugyan, hogy a 19. század végén a magyar nyelvű ortodox zsidó sajtó ismételtelen kiemelte az ortodox zsidók nyelvi magyarosodását, sőt magyarosító szerepét a nemzetiségi vidékeken, a millennium idején pedig a neológ re-

285–334.; Schweitzer Gábor: Az izraelita felekezet és az egyházpolitikai törvények. Protestáns Szemle 63. (1996: 1. sz.) 116–136.; Miskolczi Ambrus: A zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben. Az 1849-es magyar zsidóemancipációs törvény és ismeretlen iratai. Múlt és Jövő, Bp. 1999.; Prebuk Anikó: Miért éppen a recepció? Az izraelita vallás egyenjogúsítása az 1890-es években. In: Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára. Szerk. Angi János – Barta János. Multiplex Media – DUP, Debrecen 2000. 263–281.

⁴ Rolf Fischer: Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn, 1867–1939. Die Zerstörung der magyarisch-jüdischen Symbiose. Oldenbourg Verlag, München 1988.; Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Politikai esztörténet. Osiris, Bp. 2001.; Kati Vörös: The 'Jewish question', Hungarian sociology and the normalization of antisemitism. Patterns of Prejudice 44. (2010: 2. sz.) 137–160.

⁵ Miklós Konrád: The Social Integration of the Jewish Upper Bourgeoisie in the Hungarian Traditional Elites. A Survey of the Period from the Reform Era to World War One. Hungarian Historical Review 3. (2014: 4. sz.) 818–849.

pertoár több eszméjét is átvette. De pár hangzatos, taktikai megfontolásokkal magyarázható kijelentésen túl a többségi társadalom asszimilációs elvárása és az ortodoxiának ezen elvárással szembeni szilárd ellenérzése között feszülő ellentétet semmiféle narratívával nem lehetett feloldani. A legjobb stratégiának a hallgatás bizonyult.⁶

A kortárs zsidóság apológiája

Mielőtt rátérnék írásom fő sodrára, az integrációs diskurzus tudományos, a magyar zsidók és a magyar nemzet múltjára vonatkozó részére, röviden összegezném a korabeli zsidók befogadásának a magyar nemzet érdeke szempontjából üdvös mivoltát hirdető argumentáció két fő elemét. A reformkori beadványok, az 1840-es évektől szaporodó számú, az 1890-es évektől már szinte kizárólag magyar nyelvű röpiratok és az 1880-as évektől stabilan megjelenő magyar nyelvű neológ zsidó időszaki kiadványok részben nemzetpolitikai érvekkel operáltak. A szerzők részéről már az emancipációs mozgalom kezdeteitől fogva, vagyis az 1840-es években sem igényelt különösebb éleslátást a felismerés, hogy a legfőbb érv, az adu ász tálcán kínálkozott. A hazát megvédeni vonakodó, avagy az ellenséggel szövetkező nemzetiségekkel szemben, olvasható *A Magyarországnak s hozzákapcsolt tartományokbeli izr. lakosok megbízottjai* által az országgyűléshez 1848. július 24-én benyújtott kérvényben, a néposztályok között „hazafiúságban” élenjáró, a hazáért vagyonát, vérért és életét áldozni kész zsidóság egyenjogúsításával a magyar nemzet „négy százezer embert, kik lelkesülni, kik áldozni tudnak, azonnal nyerend”.⁷ A magyar nemzetet mondhatni egy csapásra több százezer hű taggal erősítő emancipációnak az 1860–1861-es országgyűlés idején visszatérő gondolatát⁸ a dualizmus korában két egybefonódó állítás ismétlése váltotta fel: a magyar nemzet elemi érdekével mennek szembe azok, akik a magyarok számbeli gyarapodásához hozzájáruló és a nemzetiségi vidékeken a magyarság előőrseit alkotó zsidókat nem hajlandók teljes értékű magyarként elfogadni.⁹ A zsidó vallás recepciójáért küzdő Vázsonyi Vilmos

⁶ Lásd *Nathaniel Katzburg: Assimilation in Hungary During the Nineteenth Century: Orthodox Positions.* In: *Jewish Assimilation in Modern Times.* Ed. Bela Vago. Westview Press, Boulder 1981. 49–55.; *Jacob Katz: The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry.* In: *A Social and Economic History of Central European Jewry.* Eds. Yehuda Don – Victor Karady. Transaction Publishers, New Brunswick – London 1990. 13–31., különösen 21–24.

⁷ 1848–1849 a magyar zsidóság életében. Szerk. Zsoldos Jenő. Múlt és Jövő, Bp. 1998². 180. (Kiemelés az eredetiben – K. M.)

⁸ *Mezőfi Manó: Levelezések.* Magyar Izraelita, 1861. január 3. 7.; *Bártfai Béla, jogász: Mi teendőkink vannak még? Magyar Izraelita, 1861. január 24. 28.; Lusztig Zsigmond: Zsidó – honfi – ember.* Magyar Izraelita, 1861. február 7. 41–42.

⁹ *Rf. J. [Reif Jakob]: Kosmopolitismus és nationalismus, különös tekintettel a zsidóság jelenkori állására.* Reach Zs. kiadása, Bp. 1875. 17.; Chorin Ferenc 1883. január 28-i parlamenti felszólalása: *Képviselőházi napló, 1881–1884. IX. Pesti Könyvnyomda Rt., Bp. 1883. 293.; Brachfeld Manó: A magyar zsidóság missziója. Egyenlőség, 1882. december 31. 5.; Kardos Albert: A magyar zsidóság nemzeti hivatása.* Pallas, Bp. 1892. 17., 25., 27.; *Vigyázó Gyula: A magyar zsidóság és a keresztény társadalom.* Szerző kiadása, h. n. [Bp.] 1908. 6–7.; Kuti Zsigmond, a debreceni status quo ante izraelita elemi iskola igazgatójának beszéde 1908-ban: *Gonda Moshe Élijáhu: A debreceni zsidók száz éve. A mártírhálált halt debreceni és környékbeli zsidók emlékére. A Debreceni Zsidók Emlékbizottsága* Kiadása, Tel-Aviv é. n. [1966 után] 101.

összegzésében: „A magyar fajnak Magyarországon nincs meg abszolút többsége; magyar szempontból esztelenység tehát visszautasítani azokat, akik önként állottak a magyarság zászlaja alá és a nemzetiségi vidékeken is a magyar szellem, a magyar állameszme támaszai.”¹⁰

A nemzetpolitikai érv mellett más írások a zsidók *emberi és polgári* kvalitásait helyezték előtérbe: a zsidóknak a jótékonyág gyakorlatában kifejeződő nemesszívűségét,¹¹ illetve az ország modernizációjában, a polgári Magyarország létrejöttében játszott kiemelkedő szerepét, vagyis *hasznos* mivoltát. Az utóbbira vonatkozó érvelés szerint a zsidókat történeti és vallási hagyományaik, az elnyomatásban túlélésre, alkalmazkodásra és ernyedetlen szorgalomra edzett jellemük arra predesztinálta, hogy a modern államok gerincét képező középosztály élhadát alkossák – és ez még inkább így volt Magyarországon, ahol a birtokos osztálynak a modern viszonyokhoz nehezen vagy egyáltalán nem alkalmazkodó leszármazottaival szemben a zsidóság testesítette meg a polgári erényeket.¹² Az alkotmány helyreállítása mellett, írta 1895-ben Szabolcsi Miksa, az *Egyenlőség* című neológ zsidó hetilap főszerkesztője, Magyarország három tényezőnek köszönhetette felvirágzását: a kereskedelem és a közlekedési eszközök fejlődésének, a gyáripar létrejöttének és az „intelligenzia” iskolázottságban mérhető gyarapodásának. Márpedig „mindhárom tényezőben becsületes és számarányánál 5-szörte, sőt 10-szerte nagyobb része van a magyar zsidóságnak”.¹³ A zsidóknak a jótékonykodásban megmutatkozó emberszeretetét a felekezeti kiadványok az 1910-es években is szüntelenül hangoztatták, a gazdaságban és a közoktatásban élenjáró szerepük méltatása viszont idővel ritkult. Egyrészt eleve problematikus volt, hiszen hangoztatói a zsidó polgárságot — dicsőítésével párhuzamosan — rendre bírálták is, amiért vagyonosodásával arányosan növekedett benne a hajlam, hogy a nemesi-főrendi címek áhítatában, a hagyományos társasági elit iránti vonzódása bódulatában elforduljon polgári küldetésétől, és ezzel a zsidók biztonságát egyedül garantálni képes liberális Magyarország megerősítésétől.¹⁴ Másrészt és főleg: a zsidóknak az ország anyagi és szellemi felemelkedésében játszott szerepe diadalmas hirdetését a „zsidó térfoglalás” antiszemita szlogenjének az 1900-as évektől mind gyakoribb felbukkanása egyre kényesebbé tette.¹⁵

¹⁰ *Vázsonyi Vilmos*: A zsidók és a német nyelv. *Egyenlőség*, 1890. április 25. 1.

¹¹ *Konrád Miklós*: Zsidó jótékonyág és asszimiláció a századfordulón. *Történelmi Szemle* 43. (2001: 3–4 sz.) 257–285.

¹² *Brachfeld M.*: A magyar zsidóság missziója i. m. 5.; *Acsády Ignác*: Társadalmi bajok. *Egyenlőség*, 1883. január 21. 1–2.; *Maislis Mór*: Mi legyen a zászló? *Egyenlőség*, 1883. március 18. 1.; *Palágyi Lajos*: Zsidó-keresztény házasság. *Egyenlőség*, 1890. november 28. 3.; *S. K.*: Mi lesz velünk? *Egyenlőség*, 1894. december 7. 2–3.

¹³ *Szabolcsi Miksa*: A zsidó hitű magyarok és a nemzet szellemi tőkége. *Egyenlőség*, 1895. január 4. 2–3.

¹⁴ *Mezei Ernő*: Egy kis bilánc. *Egyenlőség*, 1888. december 30. 1–3.; *Palágyi Lajos*: Osztálykülönbségek. *Egyenlőség*, 1890. január 12. 1–2.; *Mezei Ernő*: A demokrácia és a zsidóság. *Egyenlőség*, 1890. április 4. 1–3.; *Vázsonyi Jenő*: Arisztokrata világ Magyarországon. *Egyenlőség*, 1891. április 3. 3–6.; *Bleuer Samu*: Mozgalmak a zsidóságban. K. n., Bp. 1904. 5–6.

¹⁵ Az *Egyenlőség* 1913-ban már azt emelte ki: „Nem igaz, hogy a zsidók itt pozíciókat *foglaltak* el; csak üresen hagytott pozíciókba vonultak be.” *Pax*: Jegyzetek. *Egyenlőség*, 1913. május 4., melléklet, 2. (Kiemelés az eredetiben – K. M.)

A közös magyar–zsidó múlt tudományos bemutatása

A kortárs magyar zsidóságra korlátozódó, e zsidóság hasznos mivoltát és érdemeit hangoztató publicisztika mellett az integrációs diskurzus a *közös magyar–zsidó* jelent egy *közös* múlt konstruálásával igyekezett szolgálni, egy olyan magyar nemzetkép konstrukciójával, amely reményei szerint hozzájárulhatott a zsidók politikai és társadalmi egyenlőségének kivívásához, magyarként való elismerésükhöz és társadalmi befogadásukhoz. A diskurzus megalkotta e jelen tudományos és tudomány szentelte előképét, egy olyan magyar–zsidó múltat, a magyar nemzet egy olyan történetét, amelynek szellemében a zsidóknak a nemzet teljes jogú és értékű tagjaiként való elismerése legfeljebb késlekedhetett, de nem maradhatott el. E tudományos művek, illetve a belőlük merítő publicisztikai írások csak részben szóltak a zsidókról, a diskurzus lényege a befogadó félre, a meggyőzni remélt keresztény magyar olvasók felmenőire vonatkozott. Amint ezt az alábbiakban kifejtjük, a magyar nemzetkép, a magyar nemzeti önkép alakítására törekedő, zömében neológ zsidók keresztény magyar olvasóikat nemcsak a zsidók magyarrá válásának képességéről és hajlamáról igyekeztek meggyőzni, hanem és főleg a magyar nemzet *különlegességéről*: a zsidóellenességtől egyedülállóan mentes természetéről, a zsidókkal való sorsrokonságáról, illetve és kiváltképpen arról, hogy történelme által szentesített befogadási hajlama a zsidókkal *közösen* véghezvitt honfoglalásban és államalapításban lelte kiirthatatlan gyökerét.

A diskurzus politikai-ideológiai célzata már konjunkturális fellendüléseiből is kiderül: az írások nagyobbrészt az 1840-es és 1860-as években születtek, ekkor az emancipáció kivívása érdekében; az 1880-as évek első felében, válaszként a modern politikai antiszemitizmus vádjaira; az 1890-es évek derekán, a recepciót követő millennium évének lelkes mámorában; végül az 1920-as évek elején, majd a zsidótörvények árnyékában, újfent az antiszemitizmus elleni védekezés céljából.

A nemzet mint akarat

A modern nemzet *mibenlétének* a meghatározásával a zsidó vallást és múltat korok tudományos sztenderdjei szerint vizsgáló *Wissenschaft des Judentums* magyar zsidó művelői tudományos műveikben nem foglalkoztak. A problémát a nyilvánvalóan, illetve bevallottan apologetikai céllal írt beszédekben és publicisztikai írásaikban sem érintették részletkebe menően, ami nem meglepő, hiszen a kérdés — áttételesen annak a kérdése, vajon a magyar nemzetnek a zsidók is tagjaivá válhatnak-e — eleve nem tűrhetett kétséget és vitát: a nemzet nem a hasonszármazásúak zárt alakulata volt, hanem nyitott közösség, amelynek származásától és vallásától függetlenül mindenki tagjává válhatott. Hogy ezen belül a hangsúlyt a szerzők — illetve velük egyetemben a kérdést felekezeti kiadványokban érintő zsidó hírlapírók, értelmiségiek, politikusok — mire helyezték, ez a többségi társadalom felől észlelt elvárások, illetve a zsidóellenes eszmék változása szerint alakult.

Az 1840-es évektől az emancipációig a hangsúly az elsajátítható-elsajátítandó, a (magyar) nemzet legfőbb kritériumát alkotó nyelvre helyeződött. „A nem-

zeti nyelv az a hatalmas kapocs, mely minden állampolgárt egy családdá egyesít”, jelentette ki a morvaországi születésű, mérsékelt reformerként számon tartott Schwab Löw pesti főrabbi 1840. április 19-én, híveit Ferdinánd király születésnapja alkalmából a magyar nyelv elsajátítására buzdító német nyelvű templomi beszédében.¹⁶ 1844-ben, első magyar nyelvű zsinagógai prédikációjában, a kilenc évvel korábban szintén Morvaországból áttelepedett, 1841 óta Nagykanizsán működő Löw Lipót a „magyar hang” varázsos körébe való belépésre hívta fel hallgatóit, amelyen kívül maradvra „a magyar élet legszentebb kinyilatkoztatása rejtve marad” előttük – és emancipációjukban sem nagyon reménykedhetnek. A magyarországi reformzsidóság legnagyobb formátumú rabbija számára az egyenjogúsítás feltételeként megjelenített „magyarosodás”, ezen belül elsősorban a nemcsak lelki, de politikai értelemben is közösségalkotó nyelv elsajátítása jogos, zsidó részről megvalósítható és mielőbb megvalósítandó elvárást jelentett: „Szólj a magyarhoz az ő nyelvén, ha gyengén is, megért, és szavad visszhangzik együttérző kebelében!”¹⁷ Tizenegy évvel később, az 1860–1861-es országgyűlés idején *A magyar nemzetiség és a zsidók* címmel megjelent tanulmányában Löw azt hangoztatta: a nyelv ha nem is „egyedüli nyilatkozata, de mindenesetre legjelentékenyebb jele a nemzetiségnek”.¹⁸ Az emancipáció kivívása céljából és a zsidók magyarosodásának ösztönzésére 1861-ben alapított *Magyar Izraelita* című hetilap ugyanekkor arra emlékeztette olvasóit: a nemzetek születésekor, azok „képzésénél” is elsődleges szerepet játszó, a nemzet „egész valóját” jellemző és „ős típusát” tükröző nyelv „a leghatályosabb, legtartósabb enyv, mely a nemzet egyes tagjait összetapasztja, s egy egészszé, egy erős nemzettestté teszi”.¹⁹

Az emancipáció után, pontosabban a modern antiszemitizmus megjelenésével a hangsúly a nemzeti közösség vérségi, „faji” alapú meghatározásának a tagadására tevődött át. E meghatározás a magyar nemzet esetében különösen abszurd volt, szólt az 1800-as évektől szüntelenül ismételt érv, hiszen „mint ezt a tudomány kiderítette”, írta az *Egyenlőség* 1882 végén, „nincsen olyan egyén, ki tiszta magyar eredetét kimutatni [...] tudná”.²⁰ A faji meghatározásnak a magyar nemzet története volt a legeklatánsabb cáfolata. Hogy az újra és újra kifejtett tagadáson túl mi tette a nemzetet nemzetté, illetve a zsidókat e nemzet tagjává, erre vonatkozóan a válaszok csak a részletekben különböztek: az ügyvéd Brachfeld Manónál „a közös nyelv, közös jellemsajátság, élet-, gondolkodás-, érzés- és cselekvésmód”;²¹ Neumann Ede nagykanizsai főrabbinál a „nemzeti nyelvben és annak termékeiben” megnyilatkozó „közös szellem”;²² a recep-

¹⁶ *Groszmann Zsigmond*: A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt (1835–1848). „Egyenlőség” Könyvkiadóhivatala, Bp. 1916. 14.

¹⁷ *Löw Leopold*: Jesájás korunk tanítója. Zsinagógai beszéd. A Magyar Királyi Egyetem betűivel, Buda 1845. 22.

¹⁸ *Löw Lipót*: A magyar nemzetiség és a zsidók. In: *Uő*: Történelmi és vallástudományi értekezések. Burger Zsigmond Bizománya, Szeged 1861. 22.

¹⁹ *Rokonyi*: Összeolvadásunk kellékei. Magyar Izraelita, 1861. január 17. 18–19.

²⁰ *Brachfeld M.*: A magyar zsidóság missziója i. m. 4.

²¹ *Uo.* 2.

²² *Neumann Ede*: Három egység. In: *Uő*: Hitzsónoklatok és beszédek. Wajdits József Kiadványa, Nagy-Kanizsa 1886. 208.

cióért küzdő Vázsonyi Vilmosnál „a nemzeti kultúrában való felnevekedettség”,²³ a „faji ellentéteket” kibékítő „egységes nemzeti kultúra”,²⁴ illetve a „különböző fajokat és vallásokat” egyesítő „nemzeti kultúra és nyelv”;²⁵ Löw Immánuel szegedi főrabbinál a „hazaszeretetlen, ragaszkodásban, anyanyelvben” magát magyarnak valló „szív”;²⁶ Kármán Mórnál „akarati elhatározás”,²⁷ a közösen „megalkotandó jövőnek a reménysége”,²⁸ avagy, amint ezt Löw Lipót kapcsán írta: „tudatos elhatározás”, „szent akarat” és „megfelelő cselekvés”.²⁹ A talmudtudós és rabbi-történész Blau Lajos 1903-ban már kimondottan a pszeudodarwinista „fajelmélet” ihlette, a „közös származás, vér, faj” alapján álló nemzetfogalommal szembeállítva vallotta: „a nemzet kritériumát a közös törekvésben, célban és akaratban” látja, majd leszögezte: „Mindenki olyan nemzetiségű, a milyennek vallja magát.”³⁰ Két évvel később az *Egyenlőségben* az ügyvéd és demokrata párti politikus Gál Jenő „gyöngye kis fejceskének” titulálta azt, aki „e kérdés megoldására egyetlen verejtékcseppet is hullat”, hiszen „sohasem is fért kétség ennek a dolognak világhosságához. Ki volna a magyar? Aki annak érzi, tartja és hirdeti magát.”³¹

Azonosulási képesség és hajlam

A nemzetnek tehát, mint bárki más, a zsidók is tagjaivá válhattak. A premisszát követően elsőként felmerülő kérdés a zsidók ebbéli képességére vonatkozott. A kasztszerű, nemzetébe, megcsontosodott vallásába és kultúrájába dacosan bezárkózó, a külvilág felé ellenséges, bárminemű változásra — talán eredményesen — képtelen zsidóság percepcióját az 1810-es évek végén német földön született *Wissenschaft des Judentums*, illetve ennek magyarországi képviselői három érvvel igyekeztek módosítani.

A zsidókat mindig is elsődlegesen — a korszakban immár kizárólag — vallásuk kötötte össze. A zsidó nemzeti létének, amelyre a Második Szentély Kr. u. 70-ben történt lerombolása végső pontot tett, a hajdani zsidó államnak eleve nem volt más rendeltetése, mint hogy a pogány világba ékelt zsidóságban fenntartsa a monoteizmus eszméjét, míg az kellően meg nem gyökerezett benne. A politikai függetlenség elvesztése, a zsidó állam korábban siratott megszűnése valójában felszabadította a zsidókat nemzeti eredetük béklyójából, az exilium lehetővé tette, hogy szétszóródásában a zsidóság beváltsa történeti külde-

²³ *Vázsonyi Vilmos*: A pozsonyi párbaj. *Egyenlőség*, 1890. február 2. 3.

²⁴ *Vázsonyi Vilmos*: Febronius a polgári házasságról. *Egyenlőség*, 1890. december 26. 13.

²⁵ *Vázsonyi Vilmos*: Pax. *Egyenlőség*, 1893. március 3. 2.

²⁶ *Löw Immánuel*: Az ezredév. II. (1896. máj. 14.) In: Löw Immánuel beszédei 1874–1899. Traub B. és Társa, Szeged 1900. 23.

²⁷ *Kármán Mór*: Nemzeti és felekezeti élet. In: Évkönyv. 1897. Szerk. Bacher Vilmos – Bánóczi József. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, Bp. 1897. 32.

²⁸ *Kármán Mór*: Felekezetiiség, nemzetiség, társadalmiaskodás és a magyarság érdeke. Klny. az Orsz. Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny XLIV. évf. 31. számából. Athenaeum, Bp. 1911. 6.

²⁹ *Kármán Mór*: Löw Lipót emlékezete. Alkalmi beszédek. Singer és Wolfner bizománya, Bp. 1911. 14.

³⁰ [Blau Lajos:] Faj és nemzet a történelem világitásában. *Magyar-Zsidó Szemle* 20. (1903) 4.

³¹ *Gál Jenő*: Ki a magyar? *Egyenlőség*, 1905. március 19. 4.

tését: a judaizmus esszenciáját képező (igaz) egyistenhit képviselőjét és hirdetését a világban.³²

A zsidó vallás és kultúra mindenkor nyitott volt és változó. A zsidóellenesség hatására a 16–18. században ideiglenesen begubózdó askenázi zsidóságra valóban jellemző elzárkózás nem a rabbinikus judaizmus igaz természetét fejezte ki, hanem ellenkezőleg, ennek a szabályt erősítő átmeneti eltorzulását. A judaizmus, mint minden élő jelenség, óhatatlanul a fejlődés törvénye alá esett: egyetlen változatlan princípiumán, a monoteizmuson kívül, eszméi és formái a történelem során folyamatosan alakultak és változtak, a zsidókat körülvevő népek kultúrájával szüntelen kölcsönhatásban, ezt gazdagítva és általa befolyásolva, eszméit sajátjaival vegyítve. Leopold Zunztól, a *Wissenschaft des Judentums* legkiemelkedőbb képviselőjétől Löw Lipótig, Heller Bernátig vagy Blau Lajosig a judaizmus élettől duzzadó, mindig reaktív és kreatívan alkalmazkodó vallásként és kultúraként jelent meg.³³ Nyitottságának és fejlődőképességének tudományos bizonyítása nemcsak a zsidók emancipációját és befogadását kívánta szolgálni, magának a zsidó vallásnak a fennmaradását, a világkultúra szempontjából szintén kívánatos, mert azt páratlanul gazdagító fennmaradásának szükségességét is igazolta.³⁴

³² *Ismar Schorsch*: Ideology and History in the Age of Emancipation. In: *Uő: From Text to Context: The Turn to History in Modern Judaism*. University Press of New England, Hanover–London 1994. 268–270.; *Michael Brenner*: Prophets of the Past: Interpreters of Jewish History. Princeton University Press, Princeton–Oxford 2010. 38–39. A gondolat magyarországi zsidók általi megfogalmazására lásd Gutachten des Ober-Rabbiners Herrn Chorin. In: Rabbinische Gutachten über die Verträglichkeit der freien Forschung mit dem Rabbineramte. Druck von Leopold Freund, Breslau 1842. 31.; *Leopold Löw*: Zur Emancipationsfrage. (Ben Chananja, 1844.) In: *Gesammelte Schriften von Leopold Löw*. Hrsg. von Immanuel Löw. Band IV. Ludwig Engel, Szegedin 1898. 357–361.; *I[gnaz] Einhorn*: Grundprinzipien einer geläuterten Reform im Judenthum. Basil Kozma, Pest 1848. (Rövidített magyar változata: *Einhorn Ignác*: A reformált izraelita valláselvei. Kiadja a Pesti Izr. Reformtársulat, Pest 1849.); *Kohn Sámuel*: A zsidók és a nemzetiségek. In: *Zsidó évkönyv*. Első évfolyam. 5636 (1875–1876). Szerk. Kiss József (Szentesi Rudolf). Franklin-Társulat, Bp. 1875. 52–53.; *Blau Lajos*: Izraél kiválasztása. (Különnyomat a Magyar-Zsidó Szemle 7. évfolyamából.) Athenaeum, Bp. 1890., különösen 11–13., 17–18.; *Rosenberg Sándor*: Zsidók nyelve. In: *Évkönyv*. 1896. Szerk. Bacher Vilmos – Mezey Ferenc. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, Bp. 1896. 247–251.

³³ *A Wissenschaft des Judentums* és a zsidó vallásreform e központi gondolatára, illetve Leopold Zunz és Löw Lipót ezt alátámasztó tudományos munkásságára lásd *Schorsch, I.*: From Text to Context i. m. 177–204., 185–186., 246–247., 268., 326–327.; *Jean Baumgarten*: Bernard Heller (1871–1943) et l'étude du folklore juif. In: *Rabbins et savants au village. L'étude des traditions populaires juives XIXe–XXe siècles*. Éd. Jean Baumgarten – Céline Trautmann-Waller. CNRS Éditions, Paris 2014. 150–153.; *Blau Lajos*: A régi és az új zsidóság. (Évkönyv. 1897. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat). In: *Uő: Zsidók és a világkultúra. Múlt és Jövő*, Bp. 1999. 423–434., különösen 424–425. A gondolatnak sűrített, a zsidó vallás eredendően haladó természetéről híveit meggyőzni, illetve ebbéli meggyőződésükben megerősíteni törekvő megfogalmazására lásd *Kohn Sámuel*: Új-évünk intése. (Újév első napján. 1869). In: *Uő: Zsinagógai szónoklatok I. Ünnepi és alkalmi beszédek*. Rosenberg Testvérek, Bp. 1875. 4–8. Kohn Sámuel Széchenyi Istvánt parafrázeáló kulcsmondata: „A zsidó vallás nem volt, hanem lesz.” Uo. 8.

³⁴ *Blau Lajos*: Reflexiók és korszépek a zsidó történetből. In: *Cultur-Almanach 1910*. Szerk. Hevesi Simon. Országos Magy. Izraelita Közművelődési Egyesület, Bp. 1910. 13–16.; A „zsidó hozzájárulás” eszméjének széles körű tárgyalására lásd *The Jewish Contribution to Civilization: Reassessing an Idea*. Eds. Jeremy Cohen – Richard I. Cohen. The Littmann Library of Jewish Civilization, Oxford–Portland 2008.

A zsidók mindenkor ahhoz a nemzethez simultak, amelynek kebelében éltek. A zsidók azonosulási hajlama már nemzeti létük idejében megnyilvánult: miután kapcsolatba kerültek az asszírokkal és a kaldeusokkal, írta Löw Lipót 1844-ben, a zsidók átvették ezek nemzetiségét és nyelvét. „És e jelenség megismétlődött minden országban [és] minden korban.”³⁵ Amint azt „megcáfolatlan tények” bizonyítják, jelentette ki Kohn Sámuel pesti főrabbi 1875-ben, „a zsidók mindig könnyen és szívesen simultak más népekhez, ezek nemzetiségét hévvel felkarolták”. Löwhöz hasonlóan Kohn is kiemelte: „más nemzetek sajátosságait, szokásait, nézeteit, életmódját és nyelvét” a zsidók már abban az időben utánozták, „mikor még önálló nemzetiséget képeztek”.³⁶ A szétszóródással benső természetének és küldetésének megfelelően felekezetté vált zsidóság azonosulási hajlama és készsége még fokozottabban megmutatkozott.³⁷ A gondolat Neumann Ármin szabadelvű párti képviselő által 1895. április 25-én, a recepció harmadik képviselőházi vitájakor felelevenített, vagyis közvetlen politikai célt szolgáló megfogalmazásában: „A zsidók ezredéves története bizonyítja, hogy a különböző nemzetekkel való érintkezésükben nem ők okai, ha a beolvadási processzus gyakran oly lassú menetű volt. Mert simulékonyabb, asszimilációképesebb faj alig létezik. Mindenhol ott, hol a ghe ttó falai leromboltattak, felvették azon népek szokásait, melyekkel érintkeztek, levetették azon sajátlagosságokat, melyet csak elszigeteltségük bírt konzerválni. Legeklatásabb példát szolgálhat erre azon átalakulás, melyen hazánkban a zsidóság 1867 óta átment.”³⁸

Zsidóbarát magyarok

A helyesen felfogott nemzet nyitott közösséget alkotott, a zsidó vallás hívei mindenkor és mindenhol hajlamosnak mutatkoztak a beolvadásra. De mi volt a helyzet Magyarországgal és a magyar nemzettel? A kérdésre elsőként Löw Lipót, a magyar zsidó történetírás úttörője adott választ. E témakörben írt első, a magyarországi zsidók középkori történetével foglalkozó ötrészes közleményét *Aphorismen über die Geschichte der Israeliten in Ungarn* címmel az *Allgemeine Zeitung des Judenthums* 1839. és 1840. évfolyamaiban tette közzé. Ezt követően a Bécsben megjelenő *Kalender und Jahrbuch für Israeliten* hasábjain 1845-ben publikált egy, a magyarországi zsidók demográfiai helyzetét bemutató cikket, majd ugyanitt, illetve az évkönyv következő folyamában egy összesen 52 oldalas áttekintést a magyarországi zsidók „sorsáról és törekvésé-

³⁵ Löw, L.: Zur Emancipationsfrage i. m. 358–359.

³⁶ Kohn S.: A zsidók és a nemzetiségek i. m. 54–59. Az idézetek az 54. és 55. oldalon.

³⁷ [Meyer] Kayserling: Die Juden als Patrioten. Ein Vortrag gehalten in den Vereinen für jüdische Geschichte und Literatur in Berlin und Leipzig, am 18. und 20. Januar 1898. A. Katz, Berlin 1898. A Dohány utcai templom német hitészónoka előadásának rövidített magyar fordítása: Kayserling [Meyer]: A zsidók mint hazafiak. A Jövő, 1898. április 1. 8., 1898. április 6. 9.; Vajda Béla: A zsidók és hazájuk. Képek a zsidók történetéből. Lampel, Bp. 1910. Vajda Béla losonci főrabbi írása eredetileg az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1905-ös, 1907-es, 1908-as és 1910-es évkönyveiben jelent meg.

³⁸ Képviselőházi napló, 1892–1897. XXV. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Bp. 1895. 82–83.

ről”.³⁹ E tanulmányában, amely a magyarországi zsidók múltjának első tudományos igényű bemutatása, a zsidók jogi helyzetének felvázolására fókuszáló Löw annak bizonyítására törekedett, hogy a magyar uralkodók a középkorban általánosságban toleránsnak mutatkoztak zsidó alattvalóikkal szemben, akiknek helyzete kedvezőbben alakult, mint másutt Nyugat-Európában, és jóval kedvezőbben, mint a Német Birodalomban.⁴⁰ Ezzel a cikkel, amely a zsidók emancipációjának ügyét igyekezett előmozdítani, írta Nathaniel Katzburg, Löw Lipót „volt az első magyar zsidó történész, aki más korabeli zsidó történészekhez hasonlóan a történelmet politikai célok szolgálatába állította”.⁴¹

A szabadságharc bukása után nem sokkal, 1850-ben írt és 1851-ben *A forradalom és a zsidók Magyarországon* címmel Lipcsében megjelent könyvében Einhorn Ignác (Horn Ede) alapvetően osztotta Löw nézetét, bár a zsidó vallás radikális reformját szorgalmazó pesti zsidó reformtársulat volt lelkesze a hangsúlyt az uralkodókról a népre helyezte át. A magyarországi zsidók történetének pár oldalas áttekintését Einhorn a következő megjegyzéssel nyitotta: „Ha tartjuk magunkat a törvény- és történelemkönyvekben ránk hagyományozott történeti adatokhoz, úgy találjuk, hogy a magyar zsidónak nem volt oka a véletlenül vagy szabad választás által osztályrészül jutott házával elégedetlennek lennie. Ha maradt is számára néhány kívánatos dolog, úgy mégis kevesebb oka volt a panasza, mint máshol. Sorsát itt békésebben alakíthatta, mint számos, műveltségben haladottabb országokban.” Történeti áttekintését a későbbi országgyűlési képviselő és államtitkár állítása adatolt igazolásának szánta, majd levonta a következtetést: azon kevés, a többi európai országhoz képest eltörpülő bántalom, ami a magyarországi zsidókat a múltban érte, soha nem „a nép” zsidógyűlöletéből eredt, „hanem felülről erőszakolták azokat”. Míg az uralkodók is „igen kevésé” és csupán „az egyház kényszerítése folytán” mutatkoztak ellenségesnek a zsidókkal szemben, a nép „egyáltalán nem” volt az. Ha ez utóbbi részéről pár alkalommal történtek is „kihágások”, így az 1494-es nagyszombati vagy az 1529-es bazini vérvád, „ezek nem belső fanatizmus szülöttei voltak, hanem külföldi folyamatok merő utánzásai”.⁴²

Az 1867 decemberében szentesítést nyert emancipációt követően a Pesti Izraelita Hitközség 1868. január 12-én „egyenjogosítási ünnepélyt” rendezett. A Dohány utcai zsinagógában ez alkalomból tartott beszédében Kohn Sámuel, a hitközség két évvel korábban megválasztott és elsőként magyarul prédikáló rabbija már nem disztिंगvált uralkodók és nép között, egyszerűen „Magyaror-

³⁹ Leopold Löw: Die Schicksale und Bestrebungen der Juden in Ungarn, seit dem elften Jahrhundert bis auf unsere Zeit. In: Kalender und Jahrbuch für Israeliten auf das Jahr 5606. IV. Hrsg. von Isidor Busch. Franz Edlen von Schmid & J. J. Busch, Wien 1845. 57–76.; Kalender und Jahrbuch für Israeliten auf das Jahr (1847) 5607. V. Hrsg. von Isidor Busch. Franz Edlen von Schmid & J. J. Busch, Wien 1846. 82–105. Újraközölve in: Gesammelte Schriften von Leopold Löw. Band IV, i. m. 371–435.

⁴⁰ Uo. 380–381.

⁴¹ Nathaniel Katzburg: Hungarian Jewish Historiography. In: The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977: A Centennial Volume. Ed. Moshe Carmilly-Weinberger. Sepher-Hermon Press, New York 1986. 215.

⁴² Einhorn Ignác (Horn Ede): A forradalom és a zsidók Magyarországon. Ford. Fenyő István. ELTE Román Filológiai Tanszék, Bp. 2000. 31–32., 39., 41.

szág”-ról beszélt, amely „a zsidók történetébe soha sem iktatott vér és könny-áztatta gyászlapot”. A saját hazáját elvesztett, szétszóródva vándorló zsidóság, nyilatkozta a pesti főrabbi, „nem akadt országra, mely számára oly nyájas új haza lett s mindig maradt is volna, mint Magyarország”.⁴³

A röpiratokban, így Frieder Mór beregszászi, avagy Frank Mór pusztacsorbai orvos írásaiban⁴⁴ ekkortól rendszeresen megjelenő gondolat következő elemeit szintén Kohn Sámuel fogalmazta meg. Az időpont ez esetben sem semleges. „Józan gondolkodású, vallás dolgában türelmes s a védtelen iránt lovagias nemzetünknel”, jelentette ki 1880-ban egy, az erősödő antiszemizmussal szemben híveit felvértezni törekvő beszédében, „a zsidógyűlölet [...] mindig idegen termény volt, melyet a külföldről hoztak be ide, s melynek mérges magva csak ott burjánozhatott, ahol nem-magyar népség lakta a földet”.⁴⁵ A befogadó közeg tehát immár nem az *ország*, hanem a zsidókat is magában foglaló *nemzet*, amelyen belül a zsidóellenesség a *magyar* etnikum körében soha nem lelt táptalajra.

A pesti főrabbi négy évvel később *A zsidók története Magyarországon* címmel megjelent főművének első és egyben utolsó, *A legrégebb időktől a mohácsi vészig* alcímű kötete két szempontból is jelentős határkö. Egyrészt Kohn Sámuel volt az első történész, aki kísérletet tett arra, hogy a magyarok zsidók iránti kivételes jóindulatának a tézisést egy magyar nyelvű tudományos monográfiában is alátámassza. A maga módján, vagyis a történelmi bizonyíthatósághoz általában szigorúan ragaszkodva, ám legfőbb tézise esetében ettől teljesen eltekintve, ezt meg is tette. Újat nem állított, csak aprólékosabban részletezte: a középkori Magyarországon a zsidók helyzete sokkal kedvezőbben alakult, mint másutt. Magyarország ezúttal „nyájas oázis”-ként jelent meg, „hol béke, nyugalom és biztonság mosolygott a boldogtalanokra, kiket künn a nagy világban, mint vadállatokat, űztek és öldöstek”. A zsidóellenes rendszabályok, „valamint a zsidógyűlölet általában, csak külföldről hozattak be Magyarországra”.⁴⁶

Másrészt és főleg: Kohn újítása a magyarok ezen egyedi jellemvonásának, a zsidóellenességtől való mentességüknek átfogó történeti magyarázatában rejlett. Magyarázata a történetírásban kazárelméletként rögzült hipotéziséből fakadt, amely a honfoglalást a pogány hitű, illetve zsidó hitre tért magyarok és a hozzájuk csatlakozott, részben szintén zsidó vallású kabarok közös műveként mutatta be. A magyarázat csirájában már Löw Lipótnál is megjelent, aki egy 1868-as homíliájában megpedzette: a „magyar nép” azért „nem viseltetett ellenszenvvel a zsidók irányában”, mert „hozzá volt szokva a zsidók szomszédságához”, mivel a magyarokat honfoglaló útjukon „Kazárországból” jött zsidók is

⁴³ Kohn Sámuel: Hogyan fogadjuk és hogyan háláljuk meg az egyenjogositást. Zsinagógai beszéd az egyenjogosítási ünnepély alkalmával f. é. január hó 12-én. Löwy E. M., Pest 1868. 9.

⁴⁴ Frieder Mór: A magyar zsidók egyenjogosítása 1867-dik évben. Emlékirat. Nyomatta Hornyánszky és Träger, Pest 1868. 10.; Frank Mór: Helyesen ítélte-e meg Csernátony Lajos a zsidókat? Nyomatott Vodianer F.-nél, Bp. 1874. 10.

⁴⁵ Kohn Sámuel: Mit tegyünk az ellenünk intézett támadásokkal szemben? Ünnepi beszéd. Zilahy Sámuel, Bp. 1880. 4.

⁴⁶ Kohn Sámuel: A zsidók története Magyarországon. I. A legrégebb időktől a mohácsi vészig. Athenaeum, Bp. 1884. 128., 130.

elkísérték.⁴⁷ A kazárelmélet kifejtését, a benne rejlő ideológiai potenciál teljes kiaknázását azonban Kohn Sámuel végezte el. Az elméletre visszatérünk, itt az általa kínált magyarázatra szorítkozunk. Zsidó hitű magyar vagy kabar honfoglaló társaik, illetve azok leszármazottai iránt a honfoglaló magyarok, az Árpád-házi királyok, illetve a „külföldi befolyás” dacára a zsidókkal Nagy Lajos általi kiűzetésükig „többnyire még az ősrégi barátságos, benső viszony”-ban élő nép egyszerű fiai azért nem tápláltak ellenséges érzelmeket, mert az amúgy is csak némi külsőségre szorítókozó vallási hitükön kívül tőlük semmiben, így például nyelvükben sem különböztek. Mindnyájan egyazon nemzet azonos jogokat élvező, „a közös múlton, közös származáson s nyelven, közös sorson s érdeken kívül még a sógorság kötelékei” által is „szorosán” egybefűzött tagjait alkották. Kohn logikája kikezdzhetetlen: mivel a honfoglaló magyarok közt „aránylag szép számmal voltak zsidóhitűek”, a (részben zsidó hitű) magyarok nem lehettek antiszemiták.⁴⁸

Az 1880-as évek első felének antiszemita válsága után a magyar nemzet zsidók iránti unikális jóindulatának tézise a millennium idején jelent meg újra, annál erőteljesebben, mivel a zsidó vallás törvényes recepciója és a millennium egybeesése a magyar–zsidó szimbiózis magától adódó szimbólumaként kínálkozott. Az ismételten bizonygatott, a neológ sajtó mellett ekkor az ortodox zsidó lapokban is hangzottatott tétel⁴⁹ gazdagításához érdemben Blau Lajos, az Országos Rabbiképző Intézet tanára járult hozzá, aki az általa szerkesztett *Magyar-Zsidó Szemlében* közölt cikkében a magyarok zsidók iránti jóindulatát a közös honalapítás mellett a magyar nemzetnek a jog és szabadság eszméi iránti „törhetetlen” ragaszkodása megnyilvánulásaként, óhatatlan velejárójaként mutatta be.⁵⁰

A tézis során következő nagy ívű és tudományos igényű, vagyis a nemzeti múlt cáfolhatatlannak bemutatott tényeire apelláló előadása Venetianer Lajos 1922-ben megjelent művében található. Kohn Sámuellel ellentétben a Rabbiképző vezérlőbizottságában is helyet foglaló újpesti rabbi a magyar zsidóság történetét a honfoglalástól az első világháború kitöréséig tárgyaló könyvét bevallottan apologetikus céllal, a forradalmak alatt és után kitörő antiszemizmus hatására írta.⁵¹ A magyar zsidóknak ugyan a mohácsi vészig „sem volt

⁴⁷ *Löv Lipót*: Az Isten feloldá bilincseimet! Homília, tartatott az egyenjogosítás ünneplésére a szegedi zsinagógában, 1868. évi januárhó 4-én. In: *Uő*: Zsinagógai beszédek. Kiadta Traub B., Szeged 1870. 256.

⁴⁸ *Kohn S.*: A zsidók története Magyarországon i. m. 25., 32–33., 41., 128., 144.

⁴⁹ *Lázár Béla*: A magyar zsidóság és a millennium. Egyenlőség, 1896. január 3. 5.; *Mehr Miksa*: Millennium. Zsidó Híradó, 1896. január 2. 2.; *Prepuk Anikó*: A zsidóság a Millenniumon. Századvég. Új folyam 5. (2000: 17. sz.) 94., 96.

⁵⁰ [*Blau Lajos*.] Ezer év. Magyar-Zsidó Szemle 13. (1896) 193–195.

⁵¹ Amint arról Venetianer könyve előszavában beszámolt, műve megírására az antiszemizmus ellen 1919 decemberében alakult Magyar Zsidók Országos Szövetségének elnöke, Polnay Jenő kérte fel. A szerző és a szövetség elnökségének megegyezése szerint a műnek „a hazai művelt nagyközönység fölvilágosítását kellett szolgálnia a magyar zsidók történetéből folyó tanulságokkal”. A szövetség, amelynek jóváhagyását a belügyminisztérium 1921 derekán megtagadta, megszűnt, de a könyvet Venetianer megírta és 1922-ben kiadásra bocsátotta. *Venetianer Lajos*: A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig. Különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére. Fővárosi Nyomda Részvénytársaság, Bp. 1922. 5–6.

mindig kifogástalanul derült a helyzetük”, vélekedett Venetianer, „de a honfoglalástól kezdve több mint félezedet felölelő hosszú korszakban soha nem éltek oly kedvezőtlen viszonyok közt, mint a külföld bármely országának zsidói”. Venetianer valójában nem tett mást, mint Kohn Sámuelnél is dagályosabb stílusban összegezte ennek állításait, a magyarok filozemitizmusának magyarázatára nézve azonban, talán mert a kazárelmélet eddigi keresztény recepciója elbizonytalanította, több hipotézissel is szolgált: „A pogány magyarok természetes vallási türelme, a harcokban nevelt nép vallási közömbössége, vagy a zsidóhíthű kazárok lelki rokonsága okozta-e?”, tette fel a kérdést, de a válasszal adós maradt.⁵²

A tézisnek a holokauszt előtti utolsó tudományos igazolására ismereteim szerint Stein Artúr ügyvéd vállalkozott, aki *A zsidók köz- és magánjoga Magyarországon a honfoglalástól napjainkig* című művét annak bizonyítására szentelte, hogy Szent István, Szent László és Könyves Kálmán uralkodása alatt a magyarországi zsidóság sorsa sokkal kedvezőbbben alakult, mint másutt Európában. Írását saját kiadásban, három részben és négy füzetben 1938 és 1941 között adta ki.⁵³

Zsidó–magyar sorsrokonság

A zsidó–magyar sorsrokonság gondolatába olykor beépült a kazárelmélet is, de ezzel inkább párhuzamosan, ezt mintegy kiegészítve jelent meg. Míg a kazárelmélet a zsidó hitre tért magyarokról és kabarokról szólt, a sorsrokonság tétele Ábrahám ivadékai és a magyarok elkerülhetetlen találkozásának történelmi-isteni elrendeltségét kívánta bizonyítani.

A gondolat első változata, amely részben a magyar nyelvtörténet kutatóinál a reformációtól a 18. századig megjelenő magyar–héber nyelvrokonság elméletére alapozott, még tényleges rokonságot vizionált. A szegedi zsidó község jegyzője, Bauer-Marcusohn Hermann / Bauer-Márkfi Hermán 1840-ben jelentette be szándékát, hogy kiad egy — végül soha meg nem jelent — magyar–héber összehasonlító szótárt, amelyből kiderül: a magyar és a héber ajkú népek egykoron ugyanazon törzshöz tartoztak.⁵⁴ A sorsrokonság eszméje egy mondat

⁵² Uo. 19., 47.

⁵³ *Stein Artúr: A zsidók köz- és magánjoga Magyarországon a honfoglalástól napjainkig*. I–III. Szerző kiadása, Pestújhely 1938–1941. (I. Alapfogalmak. 1938; II/1. Szent István és a zsidók. 1939.; II/2. Szent László és a zsidók. 1940.; III. Kálmán király és a zsidók. 1941.) A tézis további kései megfogalmazásaira lásd *Stern Samu: A zsidókérdés Magyarországon*. Kiadja a Pesti Izraelita Hitközség, Bp. 1938. 6.; *Szabolcsi Lajos: Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931)*. Emlékezések, dokumentumok. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Bp. 1993. 25. Szabolcsi Lajos, aki az *Egyenlőséget* apja, Szabolcsi Miksa 1915-ben bekövetkezett halálától a lap 1938. decemberi betiltásáig szerkesztette, 1940 és 1942 között vetette papírra emlékiratait. Írását kiadásra szánta, de erre már nem kapott engedélyt.

⁵⁴ *Zsoldos Jenő: Az első magyar-zsidó írók fogadtatása irodalmunkban*. In: *Évkönyv*. 1939. Szerk. Szemere Samu. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, Bp. 1939. 175. A szótár tervéről beszámoló Toldy Ferenc kommentárja: „Ez kissé sok talál lenni, de hasznos minden véleményt túlságaiban is védve látni.” Uo. A magyar–héber nyelvrokonság teóriájáról lásd *Zs. J. [Zsoldos Jenő]: Magyar–héber nyelvrokonság*. In: *Zsidó Lexikon*. Szerk. Ujvári Péter. A Zsidó Lexikon Kiadása, Bp. 1929. 550.; *Romsics Ignác: A magyarok eredete. Bizonyosságok, hipotézisek, hiedelmek*. Magyar Tudomány 175. (2014: 5. sz.) 519–520.

erejéig megjelent Einhorn Ignácnál is, aki a zsidók vonzódását a magyarokhoz ez utóbbiak jóindulatán túl a közös ázsiai származással, a két nép „sorsa” között mutatkozó hasonlósággal, illetve a magyar és héber nyelv „lexikális és grammatikai” rokonságával magyarázta.⁵⁵

A héber–magyar nyelvrokonság ideájának kimúlása ellenére, 1861-ben megjelent röpiratában a Somogy megyei Lengyeltóti rabbija, Stern Albert ezt továbbfűzve, illetve szélesítve azt hangoztatta: „nemzetiségre nézve” a zsidó magát annál is inkább „testestül-lelkestül” magyarnak vallja, „mivelhogy keleti vére, eredeti nyelve és némileg szelleme tekintetében Európában kizárólag a magyar nemzethez állanak [sic!] rokonságban”.⁵⁶ Hét évvel később kiadott írásában a már említett beregszászi járásorvos, Frieder Mór részletesebben, de hasonlóan érvelt: Európában a zsidóság a magyarokkal állt „legközelebbi rokonságban”, egyrészt mivel eredetére nézve mindkettő „keleti népfaj”, másrészt mert a zsidó vallás sokban hasonlított a régi magyarokéhoz, akik „épp úgy mint a zsidók, egyetlen egy Istent (Hadúr név alatt) imádtak”. Ha hozzátesszük, hogy a „nyelvbúvárok” szerint a héber és magyar nyelv között számos hasonlóság állt fenn, írta Frieder, „lehetetlen e két népfaj közötti rokonságot el nem ismerni”. A lényeg a következtetésben rejlett: mindezeket tekintve „várható volt”, hogy a szétszórt zsidó nép „a lovagias, vendégszerető magyarnál menhelyet találанд”.⁵⁷

Az emancipáció alkalmából ugyanebben az évben, 1868 elején tartott hálaadó istentiszteleten mondott beszédében Handler Márk aszódi rabbi már kifejezetten a múltban fellelhető történeti párhuzamok kimutatásával kívánt optimista választ adni a kérdésre, vajon leomlik-e majd a zsidókat a magyaroktól egyenjogúsításuk dacára még elkülönítő „válaszfal”. Túl a zsidók és magyarok múltjában egyaránt fellelhető nagy királyok, hősök, tudósok és költők jelentős számán, Handler Márk, akinek ez volt az első magyar nyelvű templomi beszéde, a legfőbb párhuzamot a magyar nemzet és a zsidó vallás csodálatos fennmaradásában, minden nehézséget legyűrő életképességében látta: „Valamint sok éveken át arra törekedtek, hogy a magyarokat kivetkeztesék nemzetiségükből, épp úgy törekedtek ezredeken át, hogy bennünket izraelitákat ősi hitünktől megfoszszanak; de valamint mondhatja a magyar nemzet halhatatlan költőjével, hogy »annyi balszerencse közt, oly sok viszály után, megfogyva bár, de törve nem, él nemzet e hazán«, épp úgy mondhatjuk mi is, hogy annyi balszerencse közt, oly sok viszály után, oly sok kínok, gyötrelmek, veszélyek, oly sok kiirtási törekvések után, él Mózesvallás a földkerekségen.” Handler konklúziója: „Ha igaz tehát, hogy a hasonlatosság, a történet és események rokonsága barátságot szül, épp úgy nemzeteknél, mint egyeseknél — és ez valóban igaz —

⁵⁵ *Einhorn I.*: A forradalom és a zsidók Magyarországon i. m. 49.

⁵⁶ *Stern Albert*: Emlékirat a Te[kin]t[e]tes N[emes] Somogy vármegyei zsidóság irányában. K. n., Nagy-Kanizsa 1861. Idézi *Komlós Aladár*: Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig. I. A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században. Múlt és Jövő, Bp. 1997. 78. A röpirat ma már nem fellelhető.

⁵⁷ *Frieder M.*: A magyar zsidók egyenjogósítása i. m. 9.

akkor kétségtelen, hogy magyar testvéreink meg fognak barátkozni velünk, hogy idővel az előítéletek elenyésznek.”⁵⁸

Közel negyedszázaddal később, *A magyar zsidóság nemzeti hivatása* címmel kiadott könyvében Kardos Albert, a debreceni állami főreáliskola rendes tanára egy harmadik variációval állt elő: „Valami csodálatos rokonérzés vonja a harcias magyar népet az egyistenhit megteremtőjéhez, megmagyarázhatatlan lelki atyafiság, mondhatnám Goethe-féle »Wahlverwandtschaft« kapcsolja össze a Keletnek messzeszakadt ezen két ágát.” Bár e misztikus magasságokban a rokonérzésnek racionális magyarázata már nem lehetett, az ifjú irodalomtörténész pár kulccsal mégis szolgált. Kohn Sámuel neve említése nélkül, de nyilván a pesti főrabbi kazárelméletére utalt kijelentésével, miszerint „a magyar nemzet nem 1867-ben fogadta testvéreiül a zsidóságot; nem egy negyedszázaddal, hanem kilencszáz évvel ezelőtt lépett vele szellemi rokonságba”, mely pillanattól kezdve „mélyreható nyomokat hágy a zsidóság legkiválóbb szellemi terméke, a biblia a magyar népnek felfogásában, észjárásában, egész lelki világában”. E „titkos lelki rokonérzés” a kezdetektől ott honolt a „hazai zsidók” szívében is, akik „mintha csak beleláltak volna a magyar népnek szíve mélyébe, már a legrégebb időktől fogva, a legjobb indulattal, nagy tisztelettel és elismeréssel viseltettek és beszéltek a magyar nemzet felől”, részben szintén valamely megfoghatatlan affinitás eredményeképpen, részben mivel „Magyarország története nem ismeri a zsidóüldözések azon véres jeleneteit, melyektől a külföldi, még a művelt nyugati népek élete is szennyes”.⁵⁹

A sorsrokonság eszméje a zsidó vallás bevetté nyilvánítását követő millennium évében teljesedett ki. A *Pester Lloyd* műkritikusanak, Silberstein Ötvös Adolfnak az *Egyenlőség* hasábjain közölt eszmemefuttatásában a zsidók és a magyarok mint Isten két kiválasztott, általa párhuzamos küldetéssel felruházott, végül „szövetségbe” egyesített népe jelentek meg: a zsidók mint „élő tanúi az egy Istennek”, a magyarok mint „a szabadság és jog” igéinek a hirdetői.⁶⁰ Két héttel Silberstein cikke után, a felbogozott, fényárban úszó Dohány utcai zsinagógában tartott „ezredévi istentisztelet” alkalmával mondott szónoklatában Kohn Sámuel mindenkin túltett, az eszme nála érte el apoteózisát: „A szorongatott, üldözött magyar nép messze földön útnak indult, hogy távol hazát keressen – úgy mint Izrael. Törzsekre oszolva és törzsfőnökök alatt – úgy mint Izrael. Hosszú és fáradtságos és veszedelmes volt vándorlása, *vájiszhálchu migaj el gaj umimamlocho el ám áché*; »járt néptől néphez, országból országba«, világrészről világrészbe – mint hajdan Izrael. És adott Isten a magyarnak is Mózes, ki járatlan utakon, nélkülözések és véres harcok közt vezette népét; küldötte *Árpádot*, akinek, úgy mint Izrael halhatatlan vezérének, *ló jódá is esz k’vuroszó ád hájóm háze*, »senki sem ismeri sírját mind a mai napig«. [...] Maroknyi nép, mint Izrael, volt a magyar nép, mely megszerezte »ezt a tejjel-méz-

⁵⁸ *Handler Mark*: Szónoklat. Tartotta az egyenjogósítási ünnepély alkalmával 1868-ik évi január hó 19-én az aszódi izr. templomban. In: Jubiláris emlékmű Handler Mark tatai rabbi 40 éves hivatali jubileuma alkalmából. Szerk. Hevesi (Handler) Simon. Handler Rudolf, Lugos 1904. 25–27.

⁵⁹ *Kardos A.*: A magyar zsidóság nemzeti hivatása i. m. 13.

⁶⁰ *Silberstein Ötvös Adolf*: Ezer év. Egyenlőség, 1896. április 24., melléklet, 1–2.

zel folyó Kánaánt«. Nagy és hatalmas népek környékezték; számtalanszor rátámadtak, tűzzel, vassal pusztították, irtó háborút viseltek ellene; ezer évnek viharai zúgtak el fölötte: és még fönnáll, erősen, ifjan, csodaszzerűen – mint Izrael. Mert volt és van a magyar népnek is történeti hivatása, úgy mint Izraelnek: emennek hirdetni az *egy* Istent; a magyar népnek: *u-k' rőszem d'rór*, hogy »hirdesse a szabadságot«.»⁶¹

A magyar–zsidó sorsrokonság gondolata, bár ritkábban, de a két világháború között is megjelent, a vészjósló jelek sűrűsödésével arányosan mind végletesebben a misztériumok világába emelt, minden konkrétumtól mentes megfogalmazásban. „A magyar zsidóság nem lesz és nem lehet áldozata most sem a világ-antiszemitizmusnak”, vélekedett Szabolcsi Lajos fél évvel Hitler hatalomra jutása után, „mert egy titokzatos, évezredes sorsközösség és lelki rokonság fűzi egymáshoz a két lelket, a magyar lelket és a zsidó lelket.”⁶²

Magyar–zsidó honfoglalás: a kazárelmélet

Magyarrá (németté, franciává stb.) válásra eredendően hajlamos és készséges zsidók, zsidóellenességtől egyedülállóan mentes, vagy legalábbis Európa többi nemzeténél mindenkor kevésbé zsidóellenes magyarok, a magyar nemzet és a zsidó vallás hívei történetének és küldetésének párhuzama: mindeme gondolatokban magyarok és zsidók külön közösségekként, két egymás felé közelítő, de különböző történet szereplőiként jelentek meg. A magyarok és a magyar zsidók múltjának egybe-, sőt egygyé fonásával, a *közös origó* megteremtésével Kohn Sámuel kazárelmélete ezt a különállást szüntette meg. Amint az elmélet létrejötté és a neológ zsidók körében tapasztalható tartós sikere mutatja, a modern magyar nemzettudat — később Szűcs Jenő által kifejtett — azon karakterjegyét, hogy a középkori „nemzeti” tudat alappilléret alkotó származásmítoszok bűvöletétől nem tudott szabadulni, Kohn Sámuel és követői pontosan érzékelték – a kazárelmélettel erre reagáltak. A főrabbi elméletének szépséghibája a fáziskésés: míg — Szűcs Jenő kifejezésével — az „új ideológiai híd” immár nem „a honfoglalás és a jelen összeköttetésére szolgált”, hanem „áttevődött Szent István államára”, a népgenezisről az államgenezisre, a magyarok hódító-képességéről úgymond államalkotó képességükre,⁶³ Kohn alapvetően megmaradt a honfoglalásnál. Ezt a szépséghibát, amint látni fogjuk, a millennium idején Vajda Béla abonyi főrabbi korrigálta.

Első kísérletek

A kazárelméletet a történetírás joggal köti Kohn Sámuel 1884-es monográfiájához, részletes és formailag tudományos, sűrű hivatkozásokkal, lábjegyzete-

⁶¹ Ezredévi istentisztelet az ország első zsidó templomában. Egyenlőség, 1896. május 15. 7–8. Lásd még: *Prepuk A.*: A zsidóság a Millenniumon i. m. 93–94., 96. A sorsrokonság gondolata, amint Prepuk megjegyzi, ekkor az ortodox sajtóban is megfogalmazásra lett. Lásd *Hartstein Lajos*: *Sevuosz*. Zsidó Híradó, 1896. május 14. 2.

⁶² *Szabolcsi Lajos*: *Elul-gondolatok*. Egyenlőség, 1933. szeptember 2. 4.

⁶³ *Szűcs Jenő*: Történeti „eredet”-kérdések és nemzeti tudat. In: *Új*: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Balassi Kiadó – JATE – Osiris, Bp. 1997. 334–341. Az idézetek a 339. oldalon.

tekkel ellátott kifejtése elsőként a pesti főrabbi művében található. A gondolat azonban, ha csupán kezdetlegesen, utalásszerűen is, Kohn előtt már több zsidó szerzőnél felbukkant. Bár a kazárokról nem szólt, egy 1860-ban kiadott, a zsidók egyenjogúsítását sürgető, szükségszerűségét és előnyeit ecsetelő röpiratban a hányatott életű Rokonstein Lipót a galíciai zsidó bevándorlás rémképét azzal a minden magyarázatot nélkülöző megjegyzéssel kísérelte enyhíteni, miszerint „zöme a zsidóságnak [...] már az Árpádok alatt is itt lakott”.⁶⁴ Egy évvel később — szintén a zsidók egyenjogúsítása érdekében — írt tanulmányában Löw Lipót már a kazárokról is szót ejtett: „Miután [...] a magyarok a legszorosb szövetségben éltek a khazarokkal, mint véreikkel s frigyeseikkel, s miután bizánci írók tanúsága szerint a magyar törzsökökhöz több khazar népség is csatlakoztak, midőn azok, székeiket elhagyván, Etelközbe s innen Pannoniába költöztek: kétségkívül nem felejtették el, hogy a khazar birodalomban mozlimok, zsidók, keresztények és bálványimádók egyaránt viselhettek hivatalt. [...] Sőt a magyar törzsökök bizonyosan azt is tudták, hogy véreik, a khazarok egy része a nyolcadik században Mózes vallását karolta fel, s hogy akkor a khazar királyok két századon át e vallás hívei valának, úgyhogy valószínűséggel fel lehet tenni, miszerint a magyar némi kegyelettel viseltetett a Mózes vallás iránt.”⁶⁵ Bár érdekes módon Löw ekkor még nem arra fektette a hangsúlyt, hogy a honfoglalásban a magyarok mellett zsidó vallású zsidók is részt vettek, következtetése megelőlegezte Kohn elméletének lényegét: „Akkor [a honfoglalás idején] a zsidó vallás tette be vala véve a hazában.”⁶⁶ Az emancipációs törvényt üdvözlő, a szegedi zsinagógában 1868 elején tartott, fentebb már idézett prédikációjában Löw, ha csupán egy fél mondat erejéig is, de már e közös honfoglalást helyezte érvelése középpontjába: „Hitelre méltó kútforrások, nevezetesen Cinnamus János tanúbizonyossága szerint, Kazárországból zsidók is jöttek a magyarokkal, midőn ezek a IX. század végtizedeiben a négy folyam partjain új hazát szereztek maguknak.”⁶⁷ Az állítás szépséghibája, hogy a 12. századi bizánci krónikás művének azon részei, amelyekre Löw templomi beszéde kiadott változatának lábjegyzetében utalt, nem tartalmazznak semmiféle ehhez hasonlót.⁶⁸

⁶⁴ *Rokonstein Lipót*: A magyar izraelita 1860-ik évben. Nyomtatott Wodianer F.-nél, Pest 1860. 11. A paksi születésű Rokonstein Lipót 1841-ben a szentesi zsidó iskola nyilvános tanítója, 1846-ban a nagyváradai zsidó iskola főtanítója, 1849-ben a helyi radikális reformközség hitszónoka, a szabadságharc alatt számvevő hadnagy. Világos után tanító Baján, 1851-ben rabbi Bácsstopolyán, 1852-től 1858-ig Zágrábban. 1861-ben a *Magyar Izraelita* első szerkesztője Pesten, 1865-től 1871-ig szombathelyi rabbi.

⁶⁵ Löw L.: A magyar nemzetiség és a zsidók i. m. 32–33.

⁶⁶ Uo. 33.

⁶⁷ Löw L.: Az Isten feloldá bilincseimet i. m. 256. Löwnnek a kazár kapcsolatra tett korai utalására már Schweitzer Gábor is felhívta a figyelmet. Lásd *Schweitzer Gábor*: A magyarországi zsidó történetírás önképe és fogadtatása 1945 előtt. Historiográfiai áttekintés. In: „Új idea, új cél keresésére szorítanak bennünket”. Tanulmányok a zsidó történetírásról. Szerk. Gantner Brigitta Eszter – Schweitzer Gábor. Universitas Kiadó – Judaica Alapítvány, Bp. 2005. 65–66.

⁶⁸ Löw utalása: „Joh. Cinnam. III. 8., p. 107, V., 16, p. 247.” Az adott részek az angol kiadásban: *John Kinnamos*: Deeds of John and Manuel Comnenus. Translated by Charles M. Brand. Columbia University Press, New York 1976. 86., 186.

Az emancipáció ideje után a gondolat a tiszzaeszlári vérvád kirobbanását követően bukkant fel újra. A jeles pedagógiai író, Zsengeri Samu szerkesztésében 1882 elejétől megjelenő *Szombati Újság* egyik szeptemberi cikkének álnéven író szerzője, aki az izraelita vallású magyarok nemzetiségként való meghatározása ellen érvelt, hitsorsosai azonos származását kénytelen-kelletlen elismerte, de rögvést hozzátette: „azon általán elismert tény” sem hagyható figyelmen kívül, miszerint az Ázsiából jövő magyarokkal együtt zsidók is részt vettek a honfoglalásban, „mi bizonyos tekintetben a magyarokkal való származási közösségük – de határozottan az azokkal való érdek és érzületsolidaritásuk mellett tanúskodik”.⁶⁹ Egy decemberben megjelent, az antiszemitizmust a zsidók nemes jellemének bemutatásával lefegyverezni igyekvő röpiratban a kiletére nézve ismeretlen Füredi Béla egy ennél is kurtább utalással járult hozzá az elmélet előtörténetéhez. „Az ősrégi tiszta, gyökeres magyar”, vélte Füredi, „nem is lehet meg zsidaja nélkül, kit ő maga is behozott magával Ázsiából.”⁷⁰ Az antiszemitizmus ellen ez időben napvilágot látott írások közül átfogó igényű vitaíratával kiemelkedő Acsády Ignác szintén nem bonyolódott részletekbe: „Middón Árpád magyarjai ide bejöttek, jöttek velük zsidók is, kik már rég itt lakó zsidókat találtak”, a zsidókat nem lehetett tehát „jött-ment” bevándorlóknak tekinteni. Az *Egyenlőség*be ebben az időszakban gyakran író újságíró-történész nem állította, hogy Magyarország jelenkori zsidó népessége e kazár zsidók ivadéka, de mondanivalója lényegén ez — megítélése szerint — mit sem gyengített, hiszen a nem zsidó magyarok közül szintén vajmi kevesen mondhatták magukat Árpád seregei leszármazottainak: „A mint a mai magyar — bárkitől származik is — az előbbi emberöltők utódjaképpen emelhet igényt a magyar földre, úgy a zsidó vallású magyarság is ép oly joggal hivatkozhatik honpolgárságának igazolásánál arra, hogy a magyar állam lakosságának egyik eleme zsidó volt minden időben.”⁷¹

A „zsidó”, vagyis zsidó hitű honfoglalók e szerzőknél állításként közölt hipotézise két, korukban vitathatatlan ténynek tekintett történeti esemény logikus összefonásából eredt. *De administrando imperio* című művének 39. fejezetében Bíborbanszületett Kónsztantinosz bizánci császár azt állította, hogy a kazár kagán ellen fellázadt, a kazárok nemzetségéből származó kabarok egy része a besenyőországi türkökhöz, azaz az etelközi magyarokhoz csatlakozott.⁷² Az európai kultúrkörben Johannes Meursius kiadása révén a 17. század eleje óta ismert mű magyar vonatkozású, a magyar őstörténet máig kikerülhetetlen forrásának tekintett részeit Kéri Borgia Ferenc már 1739-ben közzétette; a kabaroknak nevezett, kazár vagy kazáriai törzseknek a 9. század elejére-közepére tehető csatlakozása a magyarokhoz ma sem vitatott.⁷³ A történetírás a 19. század-

⁶⁹ *Benedictus*: A hazai zsidók nemzetiségi elve. Szombati Újság, 1882. szeptember 9. 292. A *Szombati Újság* 1883 júliusáig jelent meg.

⁷⁰ *Füredi Béla*: A zsidó. Bertalanffy József Könyvnyomdája, Szombathely 1882. 4. A szerző nem azonos a színész, majd színigazgató, 1882-ben még csupán 14 éves Füredi Bélával.

⁷¹ *Acsády Ignác*: Zsidó és nemzsidó magyarok az emancipáció után. Nyomatott Weismann Testvéreknél, Bp. 1883. 5–6., 9.

⁷² A magyar honfoglalás kútfői. Szerk. Pauler Gyula — Szilágyi Sándor. MTA, Bp. 1900. 124.

⁷³ *Kristó Gyula*: Magyar honfoglalás, honfoglaló magyarok. Kossuth Könyvkiadó, h. n. 1996. 54–57.; *Róna-Tas András*: Kis magyar őstörténet. Balassi Kiadó, Bp. 2007. 43.

ban, sőt valójában a legutóbbi évekig úgyszintén nem kérdőjelezte meg, hogy a 7. század közepétől a 10. század közepéig fennálló kazár birodalom egy része, de legalábbis annak vezetőrétege valamikor a 8–9. században áttért a zsidó vallásra. A következtetés, vagyis annak eshetősége, hogy a kazár birodalom szomszédságában, ennek alárendeltjeként, illetve vele szövetségben élő magyar törzsek egyes tagjai áttértek a zsidó hitre, valamint hogy a hozzájuk csatlakozott kabarok egy része a zsidó hitet vallotta, magától adódott. Kohn Sámuel előtt már más tudósok is felvetették, így a nyelvész-etnológus Hunfalvy Pál, aki *Magyarország ethnographiája* címmel 1876-ban megjelent könyvének a zsidókról szóló fejezetét a következő megjegyzéssel nyitotta: „Zsidók a magyar királyság első idejében mutatkoznak már. Voltak-e Sz. István előtti időben is, vagy épen a magyarokkal jöttek-e be a kozároktul is, a kiknek fő része a zsidó hitet vallotta: azt nem lehet tudni.”⁷⁴

Kohn Sámuel kazárelmélete

Kohn Sámuel 1884-ben megjelent művének első fejezeteit annak szentelte, hogy Hunfalvy e pár soros felvetését részletesen kifejtsé és bizonyítsa. Állításai a következő pontokban foglalhatók össze. Pannóniában már a honfoglalás előtt is éltek zsidók, de a magyar zsidók története a honfoglalás előtti időkben, „történeti szemkörünk legvégső határain” vette kezdetét. A Levédiában letelepedő magyarok és a kazárok, e két, Horváth Mihály szerint is „vérrokon, egy törzsről szakadt nép” között szoros szövetség és viszony alakult ki. A kazárok „nagy része”, illetve „a két kozár államfő, a khágán és a pech (bég), az egész udvar, az állami hivatalnokok és tisztviselők, a törzsfők és vezérek, valamint a hadsereg tisztjei és magasabb rangú katonái” ekkor már a zsidó hitet vallották. „A pogány magyarok tehát már *Lebediában találkoztak zsidókkal, és a zsidó vallással már kozár szövetségeseiknél megismerkedtek*”, annál is inkább, mivel a kazár államfők új vallásuk buzgó terjesztőivé váltak. Feltehető-e, hogy a kazárok a „tőszomszédságukban lakó, szövetséges és fajrokon” magyarokat ne próbálták volna maguk hitére téríteni, illetve hogy a magyarok, „a kik kezdetleges pogányságukat oly könnyen elhagyták”, e térítési kísérletnek teljességgel ellenálltak volna? A kérdés költői volt. A magyarok „*nagyobb vagy kisebb*” része, vonta le Kohn a számára legvalószínűbb következtetést, „*e hitet, habár csak külsőleg, bizonyára elfogadta*, vagy, a pogány népek módjára, mint például a bolgároknál láttuk, *legalább a maga hitével egybevegyítette*”. A részben tehát már zsidó vallású magyarok még Etelközben laktak, amikor belviszály tört ki a kazárok közt, a legyőzöttek, a kazár birodalomból kivált kabarok a magyarokhoz menekültek, és hozzájuk csatlakozván a magyarok hét törzsét egy nyolcadikkal szaporították. „Azok után pedig, miket a kozárok zsidó hitéről fentebb elmondottunk”, fejtegette Kohn Sámuel, „lehetséges-e, hogy a magyaroknak ezen kozár bajtársai közt is ne voltak volna zsidók?” A szintén költői kérdésre a „tárgyilagos s elfogulatlan történész alig fog *nem*-mel felelhetni”, szögezte le

⁷⁴ Hunfalvy Pál: Magyarország ethnographiája. A M. Tud. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Bp. 1876. 518.

Kohn. Nem vitatta, sőt készségesen elismerte: „a zsidó kozár, származásra, nyelvre és előbbi vallására nézve, a magyarral egy eredetű, ennek egy törzsről szakadt közeli rokona, tehát nem *nemzetiségére*, vagy *eredetére*, hanem csak *vallására* nézve volt zsidó”, ez azonban semmiben sem gyengítette „ama ténynek jelentőségét, [...] *hogy Árpád honszerző hadai közt, részint tán maguk a magyarok, részint pedig ezek kozár bajtársai közt, olyanok is voltak, a kik a zsidó hitet vallották és az új hazában talált zsidók mellett [...] Magyarország legrégebb zsidó lakosságának zömét képezték*”.⁷⁵

Kohn Sámuel formailag ragaszkodott a tudományos történetírás ethoszához. „E tétel, igaz, közvetetlen [sic!] adatokkal nem bizonyítható”, tette hozzá, a spekulációhoz azonban nyomban vissza is térve így folytatta: „De a fent jelzett idevágó körülmények annyira döntők, és e tétel mellett annyi későbbi adat tesz közvetett, de azért elég határozott tanúbizonyságot, hogy bátran igaznak fogadhatjuk.” A bizonyításnak szentelt következő fejezetben Kohn Sámuel számos érvet hozott fel, de szembetűnő, hogy a legnagyobb jelentőséget, a megítélése szerint leginkább bizonyító erejű érvet éppen a legszélsőségesebben spekulatív elemnek tulajdonította. „Hogy a honfoglaló magyarok közt aránylag szép számmal voltak zsidóhitűek”, írta Kohn, „ezt nyilván hirdeti magának a magyar zsidók történetének első két százada is”, amivel arra a tényre utalt, hogy az ország zsidó vallású lakosságáról az 1092-es szabolcsi zsinatig egyetlen ismert korabeli magyar okirat sem tett említést! A régi feljegyzések, a középkori világi és egyházi törvényhozás csak akkor emlékeztek meg a zsidókról, érvelt a főrabbi, ha üldöztetésükről beszéltek, megszorításokat szabtak számukra, avagy ritkábban, ha őket jogtalan támadások ellen megvédték. „Ha tehát a magyarországi zsidókra vonatkozólag efféle tudósításaink nincsenek, és még a kereszténység felvétele után való első századból is hiányoznak: maga e hallgatás azt bizonyítja, hogy az akkori zsidók minden tekintetben egyenlő jogokban részesültek a magyarokkal, és semminemű megszorítást, vagy kivételes törvényeket nem ismertek.”⁷⁶

Az üzenet

„Nem könnyű dolog zsidó történetet írni, kivált egy ország zsidóságának különleges történetét”, jelentette ki Kohn Sámuel könyvének 1884 márciusában kelt előszava nyitómondatában. Ami a „felekezetiiség” szemszögéből sérelmesnek tűnt, abban a „hazafiság helyes intézkedést, a körülményekkel igazolható jogos eljárást” láthatott. A „semleges bíráló” természetesen egyiknek sem adhatott igazat, tollát kizárólag az „elfogulatlan tárgyilagosság” vezethette. Ami a zsidókat illeti, ez az eleve ritka hozzáállás sajnálatos módon mindinkább háttérbe szorult. A közéletet a „mindenütt élénken, rendszerint szenvedélyesen” tárgyalt, a „zsidókérdés” kapcsán elhangzott „vád- és védbeszéd, az

⁷⁵ Kohn S.: A zsidók története Magyarországon i. m. 12–14., 20., 24. (Kiemelések az eredetiben – K. M.) A Horváth Mihály-idézet lelőhelye: *Horváth Mihály: Magyarország történelme. I. Heckenast Gusztáv, Pest 1871. 9.*

⁷⁶ Kohn S.: A zsidók története Magyarországon i. m. 24., 32–34.

okok s ellen okok valóságos zápora” árasztotta el. Művét Kohn mindenesetre e tárgyilagosságra való törekvés jegyében írta. „Szándékosan kerültem, hogy e könyvemben párhuzamot vessek a múlt meg a jelen közt, s tartózkodtam attól, hogy az új magyar zsidókérdést megvilágítsam a magyar zsidók régi történetével. A kísértés gyakran közelített; kitértem előle. Arra szorítkoztam, hogy a történelmi tényeket úgy soroljam fel, a mint hiteles kútfők szerint lefolytak.”⁷⁷

Amint a korábbiakból látható, Kohn Sámuel a póre felsoroláson jóval túlment. Lehetséges, hogy a tiszzaeszlári vérvád nem befolyásolta könyve végleges formába öntésében, a coincidencia nem jelent kauzalitást. Mégis tény: a kazárelmélet akkor nyerte el első tudományos kifejezését, amikor először fogalmazódott meg élesen és kapott jelentős társadalmi visszhangot az állítás, miszerint a magyarrá válni képtelen zsidóság a magyar nemzetet létében fenyegető parazita elem.

Tudatosan vagy nem, a zsidó vallású honfoglalók elméletével a pesti főrabbi hitsorsosai ügyét kívánta szolgálni. De mi is volt az üzenet? A kérdésre már több történész kereste a választ, ami nem meglepő, hiszen Kohn Sámuel kazárelmélete a magyar zsidó integrációs retorika legeredetibb, legmerészebb trouvaille-ja. Történészi vitáról nem beszélhetünk, inkább néhány egyazon irányba mutató, gyakran hasonló gondolat ismétléséről. Az elsőbbség Marton Ernőt, a kazárelmélet első valóban átfogó, annak recepciótörténetét is érintő kritikusat illeti, aki az elmélet cáfolatát a neológ zsidó történetírás globális bírálatába ágyazta. A *magyar zsidóság családfája* címmel 1941-ben megjelent, a galíciai zsidó bevándorlással foglalkozó történészek számára máig nélkülözhetetlen könyvét Marton történetiszemléletének bemutatásával kezdte. „Az események kényszere és logikája”, vallotta Marton, „ma ismét a pozitív zsidóság útjára tereli vissza a zsidóság nagy tömegeit, amelyeknek politikai vezetői gondolata szükségszerűleg a népi megújódás kell, hogy legyen.” A történetíróra hárult a feladat, hogy rámutasson elődeinek — immár nyilvánvalóan — hiú ábrándtól vezetett ideológiai céljaira, és leszámoljon velük. Hazai vonatkozásban ez mindenekelőtt a magyar zsidó történetírás „kiindulópontjának” revideálását, a kazárelmélettel való leszámolást jelentette. Marton szerint a „kazár legenda” célja az volt, hogy „vérségi kapcsolatot állapítson meg a magyarság és zsidóság származása között”. Kohn Sámuelnek „az asszimiláció őszinte vágyából” fakadó törekvése arra irányult, hogy „plauzibilissé” tegye az állítást, miszerint „a [magyar] zsidóság nem nép, még kevésbé faj, hanem kizárólag vallásfelekezet”.⁷⁸ Hogy Kohn Sámuel narrációjában a pogány és a zsidó hitű — magyar vagy kabar — honfoglalókat a „vérség” is összekötötte, ez vitathatatlan, de elméletének megítélésem szerint nem ez alkotta elsődleges üzenetét. Ami Kohn Sámuel azon állítólagos törekvését illeti, hogy a magyar zsidókat felekezetiségükre redukálja, Marton értelmezése homályos. A magyar zsidók Kohn Sámuel szerint mikor is alkottak volna kizárólag vallásfelekezetet? A honfoglalás korában? Később is? Mindenkor?

⁷⁷ Uo. VII–VIII.

⁷⁸ *Marton Ernő*: A magyar zsidóság családfája. Vázlat a magyarországi zsidók település-történetéhez. Fraternitas R.-T. Kiadása, Kolozsvár 1941. 8., 12–13.

Míg a kazárelméletet és korabeli recepcióját több ízben ismertető, 1934-ben alijázott Nathaniel Katzburg nem szólt az elmélet ideológiai lényegéről,⁷⁹ az 1951-től szintén Izraelben élő Gonda László halála előtt egy évvel, 1984-ben befejezett, majd Magyarországon 1992-ben napvilágot látott művében úgy vélte, „a kazárelmélet [...] lehetőséget adott arra a következtetésre, hogy a hazai zsidóság egy része — ha nem is az egész, hiszen az elkövetkező évszázadok bevándorlása Európa valamennyi területéről hoz az országba zsidó csoportokat — etnikailag nem zsidó származású, hanem csupán zsidó vallású honfoglalás kori népelem leszármazottja, következésképpen már a kezdetektől sem tekinthető a magyarságtól elkülönült etnikumnak, csak vallásfelekezettnek”.⁸⁰ Gonda Lászlót írtunk, de az adott rész minden bizonnyal inkább a kéziratot gondozó, Litván György előszava szerint „az utolsó csiszolásokat, a végleges formába öntést” magára vállaló Prebuk Anikó keze nyomát viseli,⁸¹ aki 2000-ben megjelent tanulmányában közel azonosan fogalmazott: az „asszimiláció [...] történelmi múltban gyökerező igazolásának vágyát” felfedő elmélet „közvetetten nem kevesebbet állított, mint hogy a hazai zsidóság egy része etnikai értelemben nem zsidó származású, csupán zsidó vallású honfoglalás kori népelem leszármazottja, azaz nem írható le népi vagy faji kritériumokkal”.⁸² Az értelmezéssel az a gond, hogy ilyet Kohn Sámuel közvetetten sem állított, a magyarországi zsidó jelenlét köztudottan többszörös megszakadása ismeretében nehezen is tehette volna. Könyve előszavában leszögezte: „A részben ősrégi magyar zsidó közösségek [...] a magyar zsidóságnak 1360-ki száműzetése, még inkább pedig a mohácsi vész utáni események következtében, egytől egyig elpusztultak s csak később ébredtek ismét új életre.”⁸³

Míg Prebuk Anikó tanulmánya után egy évvel megjelent könyvében Gyurgyák János Marton Ernő ítéletéhez tért vissza,⁸⁴ Schweitzer Gábor úgy vélte, tézisével Kohn Sámuel „a folyamatosságot és szervezést, azaz a Kárpát-medencei zsidóság szinte töretlen középkori jelenlétét kívánta bizonyítani”.⁸⁵ Schweitzerhez hasonlóan Komoróczy Géza a kazárelmélet lényegét úgyszintén a magyar zsidó múlt folyamatosságának mítoszában látta, ám míg Schweitzer ezt a középkorra korlátozta, Komoróczy szerint Kohn Sámuel, illetve a „XIX. század végi zsidó történetírás” a „zsidó-magyar együttélés ezeréves folyamatosságáról” kívánta meggyőzni önnönmagát és olvasóit.⁸⁶ Ezeréves folyamatosságról, mint láttuk, Kohn Sámuel nem beszélt, ismereteim szerint más zsidó történész sem, bár az igaz, hogy a gondolat, mint látni fogjuk, a publicisztikában oly-

⁷⁹ *Katzburg, N.*: Hungarian Jewish Historiography i. m. 221–222; *Uő*: A magyar-zsidó történetírás problémája. Miért nem volt magyar Dubnov, zsidó Szeffű? MTA Judaisztikai Kutatócsoport. Értesítő (1995: 12. sz.) 3–5.

⁸⁰ *Gonda László*: A zsidóság Magyarországon 1526–1945. Századvég Kiadó, Bp. 1992. 13–14.

⁸¹ *Litván György*: Előszó. In: Uo. 9.

⁸² *Prebuk A.*: A zsidóság a Millenniumon i. m. 93.

⁸³ *Kohn S.*: A zsidók története Magyarországon i. m. X–XI.

⁸⁴ „Ezekkel a történeti toposzokkal Kohnnak egyetlen célja volt, nevezetesen annak bizonyítása, hogy magyarországi zsidók nem léteznek, hanem csak zsidó magyarok, még pontosabban: izraelita vallású magyarok.” *Gyurgyák J.*: A zsidókérdés Magyarországon i. m. 227.

⁸⁵ *Schweitzer G.*: A magyarországi zsidó történetírás önképe i. m. 64–65.

⁸⁶ *Komoróczy Géza*: A zsidók története Magyarországon. I–II. Kalligram, Pozsony 2012. I. 61.

kor megjelent. A magyarországi zsidóság annotált kronológiájának 2014-ben kiadott első kötetében Haraszti György — megint csak Marton Ernőhöz hasonlóan — úgy ítélte, „a 19. század utolsó évtizedeinek nemzeti-asszimilacionista magyar–zsidó történetírása a felfokozott hazafias légkörben a (honfoglaló) magyarság és a Kazár Birodalom zsidó vallásra tért népelemeinek vérségi kapcsolatát próbálta bizonyítani”.⁸⁷

Megítélésem szerint Kohn Sámuel kazárelméletének lényege, döntő üzenete nem a pogány, illetve zsidó vallású honfoglaló magyarok és kabarok etnikai rokonságában, illetve a honfoglaló „zsidók” kizárólagosan vallásfelekezeti meghatározásában rejlett, hanem a közös honfoglalásban, illetve és még inkább ennek állítólagos következményében: „A honfoglalástól ugyanis egész a kereszténység végleges diadalmáig oly zsidókkal találkozunk”, írta könyvében a pesti rabbi, „a kik a magyarok minden jogát, szabadságát élvezték, s tőlük semmiben sem különböztek. [...] A zsidók ama legrégebbi korban nem csak a szabadságnak és minden jognak csorbíthatlan élvezetében voltak, hanem, mint a nemzet szerves tagjai, a hódító magyarok minden előjogával is bírtak, és a magyarok népéletével a legszorosabb s legbensőbb kapcsolatban álltak”.⁸⁸ Az emancipált zsidók magyarként való el- és befogadása ekképpen nem volt más, mint visszatérés az origóhoz. Az emancipáció nem találkozást jelentett, hanem viszontlátást. A közelmúlt, a különállás és a kölcsönös elzárkózás nem az emancipáció terhes kiindulópontját, előtörténetét jelentette, hanem egy rendellenes zárójelet. A nézet, miszerint a nemzetet jelenlétükkel és tevékenységükkel aláásó zsidók nem válhatnak egygé a magyarokkal, történeti abszurdummá vált – hiszen a magyarok és a láthatatlan, mert tőlük megkülönböztethetetlen zsidók már a kezdetekkor *egyek* voltak. Kohn Sámuel magyar nemzetképe magától kínálta a következtetést: ha a honfoglaló és államalapító magyar nemzet nem ismert zsidókérdést, a zsidókérdés magyartalan.

Recepciótörténet

A kazárelmélet fogadtatásáról egy-két mondat vagy bekezdés erejéig az utóbbi évtizedekben már többen írtak.⁸⁹ A leggyakrabban Nagy Gyula, Büchler Sándor, Venetianer Lajos, Hóman Bálint és Marton Ernő álláspontjának ismertetéséből kibontakozó kép — keresztény részről ingerült elutasítás, zsidó részről tudományos bíráló, apologetikai felhasználás, illetve cionista elvetés — alapvetően helytálló, de az eddigieknél részletesebb, további szerzőket felsorakoztató bemutatásával árnyalható. A kazárelmélet egyes pontjaira vonatkozó bírálatok tételes ecsetelését mellőzöm. Ami Kohn Sámuel tisztán spekulatív alapon felállított tézisének „valóságtartalmát” illeti, erre, pontosabban kiindu-

⁸⁷ Haraszti György: Pannóniától Magyarorszáig. A magyarországi zsidóság annotált kronológiája az előidőktől napjainkig I. Hágár földjén: A kezdetektől az ország három részre szakadásáig. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp. 2014. 20.

⁸⁸ Kohn S.: A zsidók története Magyarországon i. m. 33–34. (Kiemelések az eredetiben – K. M.)

⁸⁹ Lásd Nathaniel Katzburg 1986-ban és 1995-ben, Gonda László 1992-ben, Prepuk Anikó 2000-ben *A zsidóság a Millenniumon* címmel, illetve Schweitzer Gábor 2005-ben megjelent, fentebb idézett írásait.

lópontjára nézve Shaul Stampfer 2013-ban megjelent tanulmánya feltehetően végleges pontot tett. Terjedelmes cikkében Stampfer arra a meggyőző konklúzióra jutott, hogy a kazárok soha nem tértek át a zsidó vallásra.⁹⁰

Zsidók

A neológ zsidó felekezeti körökben Kohn Sámuel elméletének recepciója már a pesti főrabbi művének megjelenése előtt megkezdődött. A *Magyar-Zsidó Szemle* 1884 januárjában, vagyis Kohn könyve előtt pár hónappal megjelent első száma a két szerkesztő, Bacher Vilmos és Bánóczi József beköszöntő sorai után Kohn Sámuel könyvének a kazárelméletet bemutató fejezetével nyitott.⁹¹ A könyv következő, az elméletet bizonyítani hivatott fejezetét három részletben az *Egyenlőség* közölte, közvetlenül Kohn munkája megjelenését követően.⁹² A hetilap ezután egy tizenegy részes cikksorozatban ismertette Kohn könyvét, a kazárelmélet kapcsán az első cikkben kijelentvén: „A honfoglalás ténye tehát éppen az, mely a magyar zsidóknak is történeti jogokat biztosít.”⁹³

A nyitány megelőlegezte a továbbiakat. A zsidók részvétele a honfoglalásban, a közös magyar–zsidó honfoglalás és az ezt követően, ebből fakadóan kétszáz évig fennálló jogegyenlőség a neológ zsidó felekezeti kiadványok, a rabbik, a hitközségi vezetők vagy a képviselőházban hitsorsosaik védelmében felszólaló képviselők apologetikus diskurzusának a vészorkorszak hajnaláig rendszeresen visszatérő eleme maradt. A kazárelmélet Kohn könyvének megjelenését követően szinte azonnal intézményesült, vagyis bekerült a neológ hittankönyvekbe, első ízben 1886-ban, utoljára 1939-ben.⁹⁴ Hangoztatása érzékenyen követte a magyar zsidók helyzetét: nyugalmas periódusokban megritkult, a recepcióért folyó küzdelem idején és a millennium évének euforikus hangulatában,⁹⁵ illetve

⁹⁰ A kazárok áttéréséről szóló források figyelmes vizsgálatából kiderül: a héber források pszeudoepigráf iratok, az arab források alapvetően mendemondák ismétlései. A kazárokról szóló legmegbízhatóbb korabeli szövegek zöme egyáltalán nem tett említést a zsidó vallásra való áttérésükről, amelyről egyetlen tárgyi emlék sem maradt fenn. Lásd *Shaul Stampfer: Did the Khazars Convert to Judaism? Jewish Social Studies* 19. (2013: 3. sz.) 1–72.

⁹¹ *Kohn Sámuel: A honfoglaló magyarok és a zsidók. Magyar-Zsidó Szemle* 1. (1884) 3–10. Az itt közölt rész a *Zsidók a költözködő pogány magyarok közt* című könyvfejezet enyhén rövidített és lábjegyzetek nélküli változata.

⁹² Lásd az *Egyenlőség* 1884. április 13., április 20. és április 27. számait.

⁹³ *Reinitz Adolf: Dr. Kohn Sámuel munkájáról. Egyenlőség*, 1884. május 4. 3. Reinitz utolsó közleménye a hetilap július 20-i számában jelent meg.

⁹⁴ *Csukási Fülöp – Schön József: A zsidók története a bibliai korszak befejezésétől a legújabb korig, különös tekintettel a zsidók történetére Magyarországon. A középiskolák felsőbb osztályai, tanítóképző-intézetek és a család számára. Franklin-Társulat, Bp. 1886. 133–134.; Frisch Ármin: Babiloni és Perzsa korszak prófétai könyvei s a zsidók története a spanyol zsidók kiűzetésétől napjainkig. A közép-, polgári és felsőbb leányiskolák VI. osztálya számára. Lampel, Bp. 1913. 211.; Uő: A zsidók története. II. rész. A spanyolországi zsidók kiűzetésétől napjainkig. A közép-, polgári-, felső kereskedelmi és felső leányiskolák VI. osztálya számára. Lampel, Bp. é. n. [1929.] 94–96.; Havas Manó: A zsidók története a gáonok korától napjainkig. A polgári- és középiskolák IV. és a tanonciskolák III. osztálya számára. Schlesinger József Könyvkereskedése, Bp. 1939. 41.*

⁹⁵ Lásd pl. *Battaszéki Lajos: A recepció harmadik tárgyalása alkalmából. Egyenlőség*, 1895. április 26. 1.; *Lázár B.: A magyar zsidóság és a millennium i. m. 4–5.; Ezredévi istentisztelet az or-*

és főleg az antiszemita fellángolások idején — az első világháborút követő években, majd az 1930-as évek végén⁹⁶ — megszorodott.

Ami a kérdéssel eddig foglalkozó történészek figyelmét elkerülte: Kohn Sámuel kazárelméletét a szerzők nemcsak átvették, idővel alakítottak is rajta. A magyarok és a zsidó kazárok együttélésének, a közös honfoglalásnak az eszméjéből újabb és újabb, egyre merészebb következtetéseket vontak le, míg végül maga az elmélet is némileg módosult. Az elsőbbség e téren a már említett Vajda Béla abonyi főrabbié, aki az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1896-ban kiadott első évkönyvében azt fejtegette: az ország területére korábban bevándorló „hun és avar csordák”-hoz hasonlóan államalkotó képességgel eredetileg nem rendelkező, ám a kazár zsidókkal és így a zsidó vallás etikájával való érintkezés révén erkölcsaikben megszelídült, „a művelődés és település áldásai iránt” fogékonyabbá lett magyarok e zsidó befolyásnak köszönhetően „államfenntartó képességüket”, az immár évezredes haza alapítását.⁹⁷ Ezután maga Kohn Sámuel következtetett, aki az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1896. december 8-án tartott millenniumi díszgyűlése elnöki megnyitójában arra hívta fel hallgatósága figyelmét: a Magyarországon létező vallások közül a zsidó vallás volt a legrégebb, sőt: „az egyetlen, mely Magyarországgal együtt ünnepelhette ezeréves fennállását, mert már itt volt, midőn a magyarok hazája lett e föld, és ide bejött azokkal, kik vérükkel szerezték”.⁹⁸ A gondolat 1905-ben Vajda Bélának a *Magyar-Zsidó Szemlé*ben közölt elmélkedésében is megjelent, de nála már a magyar zsidók ezeréves folyamatos jelenlétének hangsúlyozásával párosult: „Jogos önérettel hivatkozhattunk arra, hogy a hazában ma élő vallásfelekezetek között mi vagyunk az egyedüliek, kik a honalapítástól kezdve mind a mai napig állandóan itt voltunk.” Beöthy Zsoltot parafrázálva az ekkor már losonci főrabbi imígyen kijelenthette: amiként „*minden egyesnek ereiben közülünk van egy csepp a Volgamenti lovasok véréből*”, úgy a „zsidó hitű magyarok” is joggal mondhatták: „*Minden egyesnek ereiben közülünk van egy csöpp a zsidó hitű honfoglalók véréből.*” Cikkében Vajda Béla emellett újfent ismételte: államalkotó képességüket a magyarok a „zsidóhitű kozároktól [...] hozták magukkal”.⁹⁹

szág első zsidó templomában i. m. 8. A millennium évében az elmélet az ortodox zsidó lapokban is megjelent: *Mehr M.*: Millennium i. m. 2.; Millennium. [sic!] Zsidó Híradó, 1896. május 7. 10.

⁹⁶ Lásd Sándor Pál beszédét 1920. ápr. 16-án: Nemzetgyűlési napló, 1920–1922. I. Athenaeum, Bp. 1920. 483. Az első zsidótörvény tervezetének benyújtása után az ország zsidó vallású lakossága nevében a Pesti Izr. Hitközség által az országgyűlés mindkét házához intézett emlékiratot Károlyi Viktor idézi: Képviselőházi napló, 1935–1939. XVIII. Athenaeum, Bp. 1938. 402.; *Stern S.*: A zsidókérdés Magyarországon i. m. 5. (A Pesti Izr. Hitközség elnökének röpirata még az első zsidótörvény kihirdetése előtt jelent meg.) *Munkácsi Ernő*: Szent István. Egyenlőség, 1938. augusztus 11. 1–2.

⁹⁷ *Vajda Béla*: A honalapítás és a zsidó vallás. In: Évkönyv. 1896 i. m. 265–270. Az idézetek a 267–269. oldalakon.

⁹⁸ Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat millenniumi díszülése. 1896. december 8. In: Évkönyv. 1897 i. m. 7.

⁹⁹ *Vajda Béla*: A reformátusok és a többi bevett felekezet. Magyar-Zsidó Szemle 22. (1905) 2., 4. (Kiemelések az eredetiben – K. M.) Beöthy első ízben 1896-ban megjelent könyvében a következőképpen fogalmazott: „Mindnyájunkban van egy csepp a Volgamenti lovas véréből.” *Beöthy Zsolt*: A magyar irodalom kis-tükre. Harmadik, bővített kiadás. Athenaeum, Bp. 1899. 204.

Két évvel később, Árpád halála ezredik évfordulója ünneplésekor az *Egyenlőség* vezércikke újra a zsidó hitű kazároknak a magyar nemzet fejlődésében játszott döntő szerepét ecsetelte. Hogy „a zsidó kazárokat az első hely illetve a honfoglaló tanácsában”, írta a névtelen szerző, ez „bizonyosan arra vezethető vissza”, hogy a magyarok „hálát éreztek irántok, a miért az egész nép politikai és szellemi életében az egyfejedelemség [értsd: egyistenhit] és a zsidó vallás erkölcsseinek megismertetésével határozott fejlődési folyamatot indítottak meg”. A hozzájárulás itt nem a magyarok államfenntartó képességének fejlesztésében nyilvánult meg, hanem a kereszténységhez vezető útjuk egyengetésében: „Mert hiszen a zsidóságnak nemcsak általában érdeme a keresztény eszmék elterjedése. [...] A magyarok kereszténynyé válása is jórészt zsidók érdeme. A zsidók eszmevilága már a honfoglaláskor híveket hódított magának a magyarságban, s ezzel a homogén kereszténység ideáinak terjedése meg volt könnyítve, mert a pogány magyarság tulajdonképpen már ismert vallásnak hódolt meg.”¹⁰⁰

Venetianer Lajos 1922-ben kiadott könyvében tartózkodott az efféle fejtegetésektől. Hűen átvette és összegezte Kohn Sámuel érvelését, egy jelentős különbséggel. Elődjén messze túlmenve azt állította, a „zsidó vallású fajmagyarok” képezték „a honfoglaló seregek *nagy részét*”.¹⁰¹ Talán mert a honfoglaló zsidók és magyarok idilli szimbiózisének Kohn Sámuel-féle ragozása a világháború után fellángoló antiszemitizmus idején Venetianer számára hiábavaló erőfeszítésnek tűnt, az újpesti rabbi egyfelől inkább azt emelte ki, hogy a „honszerzés nehéz küzdelmében” magyar és zsidó „egymás mellett ontotta vérért”, másfelől Acsády Ignác fentebb bemutatott következtetéséhez tért vissza: „Nem jöttment, nem ágrólszakadt itt a zsidó, de ősi talajban fogant itt a gyökere s joga van ahhoz a rögöz, melyhez ezredéves emlékei fűződnek.”¹⁰²

Fél évvel az első zsidótörvény kihirdetése után, a *Libanon* című, „tudományos és kritikai” zsidó folyóirat 1938. évi hatodik számában, majd különnyomatban is megjelent tanulmányában az irodalomtörténész és etnográfus Kallós Zsigmond minden korábbi, a kazárelméletet hitsorsosai befogadása érdekében felhasználó szerzőhöz képest merészebb eszmeifuttatásra ragadtatta magát. A bizonyíthatóság igényétől való teljes elszakadás nyilvánvalóan a már érvénybe lépett első, illetve készülöben levő második zsidótörvénnyel magyarázható. Kallós szerint a német keresztiesekkel szemben Könyves Kálmán „valószínűleg” azért fogadta védelmébe a zsidókat, mert „tudta”, hogy a honi, eredetükre nézve magyar vagy kazár zsidók „ártatlanok voltak Jézus sebeiben”, sőt, „a többi Árpád királyok enyhe magatartása a zsidókkal szemben [...] bizonynal szintén ilyen emlékekre vezethető vissza”.¹⁰³

¹⁰⁰ A második millennium. *Egyenlőség*, 1907. augusztus 4. 2.

¹⁰¹ *Venetianer L.: A magyar zsidóság története* i. m. 16. (Kiemelés tőlem – K. M.)

¹⁰² Uo. 8., 16. Pár évvel később a Pesti Izraelita Hitközség elnöke hasonlóan érvelt: a zsidók „nem mint időről-időre, alkalmyszerűen bevándoroltak” éltek e hazában, „hanem mint honfoglalók”, vagyis „ősi jogok alapján”. *Lederer Sándor: A magyar zsidó*. In: *Zsidó évkönyv az 5688. bibliai évre*. Szerk. Kecskeméti Vilmos. K. n., Bp. 1927–1928. 238., 243.

¹⁰³ *Kallós Zsigmond: Zsidóhitűek a honszerző magyarok között*. Előzetes részlet szerzőnek „A magyar honfoglalás története helyneveinkben” című művéből. Szerző kiadása, Bp. 1938. 22. Az alcímbe beharangozott mű nem jelent meg.

Az áttekintést a grafológus Bánáti Fischer Árpád 1940-ben saját kiadásban megjelent könyvecskéjével zárnam, amely — a korszellem kihívásaihoz a maga módján igazodva — a kazárelmélet terén állt elő új hipotézissel: miután újfent elbeszélte a magyarokkal „teljes életközösségben” élő zsidó kabarok részvételét a honfoglalásban, Kohn Sámuel verziójával szöges ellentétben kijelentette: a zsidó vallásra tért „kazár nép sémi eredetű lehetett”. Erre nézve a „belső bizonyíték”, vélte Bánáti Fischer, „az a teljesség, amellyel Mózes vallását felvette és magába olvasztotta”, hiszen a „biológiai gondolkodás [...] biztosra veszi, hogy egyén vagy népköziség csak olyasvalamit fogad és olvaszt magába, amihez születéstől fogva átöröklött sajátos alkati hajlamossága van”.¹⁰⁴

Kohn Sámuel kazárelméletének mindazonáltal néhány zsidó bírálója is akadt – „zsidó” alatt itt olyan szerzőket értek, akik írásaikat felekezeti kiadványban publikálták, illetve zsidóként szólaltak fel. E három kritikus, Büchler Sándor, Csetényi Imre és Marton Ernő közül az első mondható a legalaposabbnak. A korszak „doktor-rabbijai” közül tudományos munkáiban egyedülként szinte kizárólag történelemmel foglalkozó, 1897-től Auschwitzba deportálásáig kezshelyi főrabbinékné szolgáló Büchler Sándor *A zsidók története Budapesten a legrégebb időktől 1867-ig* címmel 1901-ben kiadott könyvében a kazárkérdést a budai zsidók eredetének tárgyalásakor vetette fel. A körütekintő forráskritikára alapozott bírálat legfontosabb pontjai: semmi sem bizonyítja, hogy a magyarokhoz csatlakozott kabarok közül egyesek áttértek a zsidó hitre; valószínűtlen, hogy a kazárok szomszédságában élő magyarok egy része ez utóbbiak hatására zsidó vallásra tért; a zsidókra vonatkozó kútfők teljes hiánya a honfoglalást követő kétszáz év során nem szolgálhat bizonyítékul arra, hogy a magyarokkal jogegyenlőségben és bensőséges viszonyban éltek. Büchler konklúziója: „Magyarország és Buda első zsidó gyarmatosai nem zsidó hitű magyarok s kabarok, hanem Németország és a nyugati szláv tartományokból bevándorolt zsidók voltak.”¹⁰⁵

A Magyar-Zsidó Szemlében huszonkilenc évvel később megjelent rövid tanulmányában a történetírás mellett az Országos Rabbiképző Intézet alsó tagozatán oktató Csetényi Imre a kazár kagán és udvara zsidó hitre térését kortársaihoz hasonlóan nem vitatta; azt sem, hogy a kazár vezetőréteg áttérése megelőzte a kazárok egyik törzsét alkotó kabarok csatlakozását a magyarokhoz. Tagadta viszont, hogy kabarok között zsidó hitűek is lettek volna. A rendelkezésre álló források, legfőképpen Pauler Gyula és Szilágyi Sándor szerkesztésében *A magyar honfoglalás kútfői* címmel 1900-ban megjelent forráskiadvány alapján és a gondolatot korábban már megfogalmazó Török Pál nyomában úgy vélte, a kazár birodalomban a kabarok a muzulmán hitet követő katonasághoz tartoz-

¹⁰⁴ *Bánáti Fischer Árpád*: Magyar-zsidó vonatkozások. Dr. Fischer Árpád, Bp. 1940. 7., 10–11.

¹⁰⁵ *Büchler Sándor*: *A zsidók története Budapesten a legrégebb időktől 1867-ig*. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, Bp. 1901. 15–24. Az idézet a 24. oldalon. Büchler bírálatát Kohn Sámuel nem vette zokon. Büchlernek az IMIT pályadíjára beadott kéziratáról szóló jelentésében ugyan megjegyezte: „egyes adatok [...] olykor nincsenek kellően felhasználva, vagy — a mi persze felfogás dolga — helyesen megvilágítva”, de a kéziratot „feltétlenül” kiadásra ajánlotta. Büchler munkája, írta Kohn, „valóságos Standard work”. Jelentés a Tenczer-féle pályadíjról. In: Évkönyv. 1901. Szerk. Bánóczi József. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, Bp. 1901. 377.

hattak, minden bizonnyal ezért is lázadtak fel a zsidó vallású kazár vezetőréteg ellen. „A hazai zsidó történetírásban elterjedt ama felfogás, amely a »kabarok, vagyis zsidó kazárok« leszármazottairól szól, nem állhat fenn”, vonta le a következtetést, már csak azért sem, mivel „zsidó beolvadásról a honfoglalás korában a legcsekélyebb emlék sem szól”.¹⁰⁶

Amiként Büchler Sándor, kritikáját Csetényi is szigorúan a felvetett történelmi kérdés tárgyalására korlátozta, az általa cáfolt kazárelméletet saját kora zsidóságának integrációs erőfeszítéseivel nem hozta kapcsolatba. Nem így a már említett, a neológiához tartozó Büchlerrel és Csetényivel ellentétben cionista Marton Ernő. Kohn Sámuel elmélete, amiként általában a neológ zsidó történetírás, állapította meg Marton a harmadik zsidótörvény kihirdetésének évében megjelent könyvében, „azt a célt szolgálta, hogy elhárítsa az akadályokat, amelyek a zsidóság maradéktalan beolvadásának útjában állanak”. Az akadályok azonban áthághatatlanak bizonyultak. Szemben magyar, illetve európai elődeivel, akik „be akarták bizonyítani, hogy a belföldi zsidók tulajdonképpen nem is – zsidók”, a zsidó történész számára a cél immáron nem lehetett más, mint hogy „a közös származás bizonyításával” megerősítse a zsidó népben „a sorsközösség tudatát”. Ami Kohn kazárelméletét illeti, bírálataiban Marton Ernő alapvetően Büchler Sándor, másodlagosan Hóman Bálint és Csetényi Imre érveinek ismertetésére szorítkozott, majd kijelentette: „Ezek után mi is nyugodt lélekkel lezárhatjuk a magyar zsidóság származástanának ezt a fejezetét. Át kell mennie végre a zsidó köztudatba, hogy a legenda szétfoszlott. A magyar zsidóság is egyenesági leszármazottja, törvényes utóda az ötezeréves zsidó népnek és fatális módon osztozik annak örök sorsában.”¹⁰⁷

A legenda azonban nem foszlott szét. Ellenkezőleg: az elmélet elvetésének pszichológiai esélye idővel, vagyis az antiszemizmus erősödésével, majd állami szintre emelésével arányosan csökkent. Minden kritika ellenére, e kritikákat szinte tökéletesen ignorálva, a neológ zsidó közvélemény formálásában aktív szerzők a holokauszttal előestéjéig a kazárelmélet tudományos igazát, tudományos bizonyítottságát hangsúlyozták. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1896-ban megjelent második évkönyve nyitó cikkében Bacher Vilmos, a Rabbiképző Intézet tudós tanára ugyan megjegyezte: „semmi név, semmi látható jel, a szellem semmi terméke, a hagyománynak semmi sugara nem maradt ránk, mely e tényhez fűződne, hogy zsidók éltek e hazában a hazaalapítás éveiben”, de rövest hozzá is tette: „A tényt magát földerítették, megállapították a történelmi kutatás jogosult következtetései.”¹⁰⁸ Ugyanebben az évkönyvben a kazárelmélet összegzését Vajda Béla azzal a megjegyzéssel vezette be, miszerint „csak történelmileg elismert tényekre” kívánt hivatkozni.¹⁰⁹ A *Magyar-Zsidó Szemlé*ben öt évvel később Büchler Sándor könyvéről írt recenziójában ugyanő érezhető ingerültséggel rótt fel a keszthelyi rabbinak, hogy a kazárelméletet

¹⁰⁶ Csetényi Imre: A kabarokról. *Magyar-Zsidó Szemle* 47. (1930) 48–52. Az idézetek a 49. és 50. oldalakon.

¹⁰⁷ Marton E.: A magyar zsidóság családfája i. m. 8–9., 13., 18.

¹⁰⁸ Bacher Vilmos: Ezer év előtt. In: *Évkönyv*. 1896 i. m. 2.

¹⁰⁹ Vajda B.: A honalapítás és a zsidó vallás i. m. 267.

cáfoló állításai alátámasztására „minden igyekezete daczára” egyetlenegy „újabban megismert” adatot sem tudott felhozni, majd hozzátette: „Nyugodt lélekkel állítjuk, hogy olyan körülményről, mely a magyar zsidó és a zsidóhitű kozár rokonság ellen beszélne, nincs tudomásunk eddig.”¹¹⁰ Közel negyedszázaddal később Lederer Sándor, a Pesti Izraelita Hitközség elnöke hasonló határozottsággal vallotta: a zsidók részvétele a honfoglalásban „teljes történelmi bizonyossággal bír és már ismételten bebizonyítást nyert”.¹¹¹ Míg a honfoglalásban részt vevő kabarok zsidó hitűségét a békéscsabai neológ hitközség iskolaszéki elnöke, Révész Fülöp 1930-ban minden további magyarázat nélkül „történelmi tény”-nek minősítette,¹¹² Munkácsi Ernő, a Pesti Izraelita Hitközség ügyésze és a Magyar Zsidó Múzeum igazgatója 1941-ben úgy ítélte, „végeredményben a tudomány mai álláspontja is Kohn feltevéseit igazolja”. A honfoglalást követő két évszázad során a magyar törvények azért nem tettek említést a zsidókról, ismételte Munkácsi a hajdani pesti főrabbi közel hetven évvel korábbi tézisént, „mert nem volt mit említeni róluk, hiszen semmi különbség köztük és a többi lakosok között nem létezett”.¹¹³

Történettudomány

Hogy érzékeltessük e kijelentéseknek a valóságtól idővel mind elrugaszkodottabb jellegét, a kazárelmélet — nem zsidó felekezeti — tudományos recepciója felé kell fordulnunk. Eltekintve az 1871-től főispánként szolgáló, művészet-történeti írásai révén 1861-ben az Akadémia levelező tagjává választott, de valójában inkább műkedvelőnek tekinthető, a kazárelméletet Kohn Sámuel könyve előtt három évvel részletesen kifejtő Ormós Zsigmondtól,¹¹⁴ Kohn elméletét a történelemszakma zöme a kezdetektől fogva határozottan elvetette, illetve gyakran egyszerűen ignorálta.

A kéréssel a legrészletesebben Kohn Sámuel könyvének recenzense, a középkorász és levéltáros Nagy Gyula foglalkozott. A *Századokban* közölt tizenegy oldalas kritikáját valójában kizárólag ennek a kérdésnek szentelte. Bírálatának lényege: amikor a zsidó vallás valóban gyökeret verhetett a kazá-

¹¹⁰ *Vajda Béla*: A zsidók története Budapesten. Magyar-Zsidó Szemle 18. (1901) 167–168.

¹¹¹ *Lederer Sándor*: Magyarok vagyunk. Ünnepi szózat. In: A Pesti Izraelita Hitközség fennállása 125-dik évfordulójának és a magyar izraeliták vallási recepciója 30-dik évfordulójának megünneplése. Pesti Izr. Hitközség, Bp. 1925. 12.

¹¹² *Révész Fülöp*: Az izr. hitközség története. In: Békéscsaba. Történelmi és kulturális monográfia. Szerk. Korniss Géza. Körösvidék Nyomdája, Békéscsaba 1930. 239.

¹¹³ *Munkácsi Ernő*: Dr. Kohn Sámuel történeti munkáinak jelentősége napjainkban. In: Emlekkönyv néhai Dr. Kohn Sámuel pesti főrabbi születésének századik évfordulójára. Szerk. Löwinger Sámuel. Neuwald Illés Utódai Könyvnyomda, Bp. 1941. XXIII., XXV. A kazárelmélet kései, amennyire a szerző cionista meggyőződését tekintve meglepő, annyira kritikátlan átvételére lásd *Raphael Patai*: The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology. Wayne State University Press, Detroit 1996. 28–29.

¹¹⁴ *Ormós Zsigmond*: Árpádkori művelődésünk története. Athenaeum, Bp. 1881. 342–344. Ormós fejtegetéseinek konklúziója: „Bizonyos, hogy a kozárok azon törzsében, mely Árpádnak Pannóniába jövelekor, ősi honát elhagyva, a magyarokhoz csatlakozott, a zsidó hit követői nagyobb számmal voltak.” Uo. 344.

roknál, a magyarok már régóta a Kárpát-medencében éltek, elszakadva régi szövetségeseiktől. Nagy Gyula ellentmondást nem tűrő konklúziója: „A honfoglaló magyarok zsidósága merő hypothezis, melynek semmi komoly históriai alapja nincsen, s a miből egyáltalán semmi sem következik; oly kérdés, melynek tárgyalása teljesen hiábavaló, s beléerőszakolása nemzetünk őstörténeteibe egészen ok nélkül való dolog.”¹¹⁵ Az elutasítók sorában időrendben Pauler Gyula következett, aki 1893-ban és 1900-ban kiadott könyveiben Kohn Sámuel elméletére — elvetőleg és Nagy Gyula érvelését átvéve — csak a lábjegyzetekben utalt.¹¹⁶ Venetianer Lajos 1922-ben megjelent apologetikus munkáját szintén a *Századok*ban 1923-ban recenzeál Török Pál egy új — azóta mindmáig ismételt — érvel járult hozzá a vitához. Sem Kohn Sámuel, sem az elméletét kritikátlanul átvevő, Nagy Gyula bírálatát ignoráló Venetianer Lajos nem gondolt arra, mily „merész dolog azt következtetni, hogy zsidók lettek volna éppen a kabarok – akik a zsidó valláson levő khagán ellen föllázadtak!” Amint általában a kazár harcosok, a kabarok is feltehetően a muzulmán hitet vallották.¹¹⁷ Egy évvel később Karácsonyi János — úgyszintén Nagy Gyula nyomdokain járva és Kohn Sámuel művének említése nélkül — három sorban végzett a kérdéssel: a magyarok már azelőtt elhagyták a kazár birodalom térségét, hogy a zsidó vallás elterjedt volna a kazárok között.¹¹⁸ Bár a kazárelmélet recepciójával foglalkozó szerzők Marton Ernővel kezdve gyakran hivatkoztak Hóman Bálint álláspontjára, ez inkább Hóman történészi-közéleti szerepe jelentőségével magyarázható. A Szekfű Gyulával írt, először 1928-ban, majd bővített kiadásban 1935-ben kiadott *Magyar történetben* els kérdészt illetően roppant szűkszavúnak mutatkozott. Amikor a besenyők végzetes támadása elől a magyarok „Meotisz-parti hazájukat” elhagyva továbbköltöztek nyugat felé, „velük menekült a kazár kagán népének a zsidó uralkodóosztályal elégedetlen, lázongó töredéke, a kabarok (= lázadók) három harcias törzse”. Hóman a kérdést ezzel el is intézte, az olvasóra bízva a kimondatlan logikai következtetést: a „zsidó uralkodóosztály” ellen fellázadó kabarok nyilván nem vallották a zsidó hitet.¹¹⁹

Ha csupán érintőlegesen és Kohn Sámuel neve említése nélkül, Hóman ekkor legalább véleményt nyilvánított a kazárelméletről. Egy 1912-ben megjelent, a honfoglaló törzsek letelepedését vizsgáló tanulmányában ennyit sem tett. Bár cikkében a kazároktól elszakadt kabarokkal is foglalkozott, Kohn téziséről nem vett tudomást. A *honfoglaló magyarság kialakulása* című, 1930-ban

¹¹⁵ Nagy Gyula: A zsidók története Magyarországon [...] írta dr. Kohn Sámuel [...]. Századok 18. (1884: 10. sz.) 884–894. Az idézet a 893–894. oldalakon.

¹¹⁶ Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I. Magyar Tudományos Akadémia, Bp. 1893. 579.; *Uő*: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Magyar Tudományos Akadémia, Bp. 1900. 135–136.

¹¹⁷ Török Pál: Venetianer Lajos: A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig [...]. Századok 57. (1923: 1–6. sz.) 179–182. Az idézet a 180. oldalon.

¹¹⁸ Karácsonyi János: A magyar nemzet őstörténete 896-ig. Szent László-Nyomda, Oradea-Mare Nagyvárad 1924. 58.

¹¹⁹ Hogy a kabarok milyen vallást követtek, erről Hóman nem szólt. *Hóman Bálint – Szekfű Gyula*: Magyar történet. Második bővített, teljes kiadás. I. Írta Hóman Bálint. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp. 1935. 69. Az 1928-as kiadáshoz képest Hóman itt csak egy apró változást eszközölt, a kabarok említése után beékelve a kifejezés vélt jelentését: „(= lázadók)”.

megjelent könyvében a turkológus Németh Gyula tizenegy oldalt szánt a magyarokhoz csatlakozott kabaroknak, akikről nyolc évvel később *Pogány magyarság, keresztény magyarság* című munkájában Deér József is több ízben szót ejtett, de esetleges zsidó hitre térésükről egyikük sem írt.¹²⁰

A kazárelméletet a tudomány képviselői tehát döntően elutasították, de nem egyöntetűen. A *Budapesti Szemlé*ben Kohn Sámuel könyvéről valószínűleg az irodalomtörténész-kritikus Péterfy Jenő tollából megjelent, a Nagy Gyuláénál sokkal jóindulatúbb kritika Kohn elméletét nem vetette el, csak éppen irrelevánsnak találta. „Véleményünk szerint, a [magyar] történet későbbi fejlődésére nézve nagyon közönyös, jöttek-e be zsidó vallású magyarok, illetőleg kozárok Árpáddal vagy sem”, jelentette ki a recenzens, aki a magyar nemzet történetében a döntő momentumot nem a honfoglalásban látta, hanem a „keresztény eszme” diadalában, mely eszme „következetes keresztülvitele nélkül a magyar nemzet soha sem foglalhatott volna helyet az európai nemzetek sorában”. A zsidók és nem zsidók viszonyának kérdésében az origót ekképpen a középkori feudális keresztény Magyarország jelentette, vagyis egy olyan kor, ahol a zsidók és a keresztény magyarok teljes — jogi, kulturális, gazdasági — különbözősége és különállása magától értetődött.¹²¹

A kazárelmélet elutasítása, illetve érdektelennek minősítése mellett két olyan tudományos művet találtam, amelynek szerzői a tézist a maguk — egyik esetben roppant óvatos, másik esetben roppant konfúzus — módján alátámasztották. Marczali Henrik az első, aki az itt említett szerzők között egyben a kukuktojás szerepét is betölti, lévén az egyetlen zsidó vallású. Az 1895-ben megjelent Szilágyi-féle millenniumi *Magyar nemzet története* első kötetének Levédiáról és a kazár birodalomról szóló részében a kérdést illetően csupán annyit közölt: a kazárok „legnagyobb része” a zsidó hitet vallotta, a kazárok „egy törzsét” képező, tőlük kivált kabarok csatlakoztak a magyarokhoz honfoglaló útjukon. Később, a honfoglalás kori magyarokról szóló fejezetben a magyarok „eredeti” vallása kapcsán megjegyezte: „A kozárok szomszédságában megismerkedtek a mohamedán és a zsidó vallással is. Egy XI. századi legenda szerint a magyarok azzal dicsekszenek, hogy ők a zsidóktól származnak, miből talán a magyarokhoz csatlakozott kabarok egy részének zsidó hitére lehetne következtetni.”¹²² Tizenhat évvel később Magyarország történetét két kötetben felölelő művében a jeles történész visszakozott. Említést tett ugyan a kazár vezetőréteg zsidó hitéről, de a magyarokhoz társult kabarok vallására vonatkozóan már nem bocsátkozott semmiféle spekulációba.¹²³ A második szerző az 1938-ban publikált tanulmánya idején még egyetemi hallgató, tanári oklevelét

¹²⁰ Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Magyar Tudományos Akadémia, Bp. 1930. 233–241.; Deér József: Pogány magyarság, keresztény magyarság. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, h. n. [Bp.] é. n. [1938.] 48–49., 52–53., 67., 187–188.

¹²¹ x. [Péterfy Jenő?]: A zsidók története Magyarországon a középkorban. Budapesti Szemle 42. köt. (1885: 102. sz.) 470–478. Az idézetek a 472. oldalon.

¹²² Marczali Henrik: A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: Fröhlich Róbert – Kuzsinszky Bálint – Nagy Géza – Marczali Henrik: Magyarország a királyság megalapításáig. (A magyar nemzet története. I. Szerk. Szilágyi Sándor) Athenaeum, Bp. 1895. 19., 21., 60.

¹²³ Marczali Henrik: Magyarország története. I–II. Athenaeum, Bp. 1911. I. 27–29.

egy, bölcsészdoktori oklevelét két évvel később megszerző Gyóni Mátyás. A bizantinológusnak készülő Gyóni a kazárelmélet egy sajátos változatát villantotta fel írásában. Bár ebből a magyarok és zsidók viszonyára semmiféle következtetést nem vont le, véleménye szerint a honfoglaló seregek között valóban voltak zsidó hitűek, csakhogy ezeket nem a rabbinikus judaizmusra tért kabarokként, hanem a karaita judaizmust valló kálizokként mutatta be. Két részben közölt tanulmányán meglehetősen nehéz kiigazodni. Egy ideig csak kálizokról beszélt, majd „kabar-kalizok”-ról. Úgy vélte, nehéz megállapítani, vajon „a kazáriai zsidó vezetőség ellen fellázadt kavarak [sic!] között számbelileg mennyi lehetett a kaliz elem”, majd két oldallal később azt írta: „biztosan állíthatjuk, hogy a három kavar [sic!] törzs jórésze kaliz volt”. Abban viszont egyetértett önmagával, hogy „a kavar-kalizoknak legalább is egy része vallásilag zsidózó karaita volt”. Más megfogalmazásban: „A kalizok — legalább is részben — zsidózó karaiták voltak.”¹²⁴

E két vélemény a kazárelmélet tudományos elvetésén érdemben nem változtatott. És talán mondani sem kell: a zsidóellenes érzelmeket tápláló politikusok nézetein még kevésbé. „Régóta kísért ez a beállítás, ez a kazár zsidó mithosz, ez a kazár zsidó legenda a zsidóság részéről”, jelentette ki 1938. május 10-én, az első zsidótörvény tervezetének képviselőházi vitáján Milotay István, aki a Pesti Izraelita Hitközség által az országgyűlés két házához benyújtott memorandumban a zsidók magyarságának bizonyítására újfent felvonultatott kazárelméletet „derűs mozzanatnak” titulálta.¹²⁵

Antiszemiták

Felszólalásában a lekezelő minősítés ellenére Milotay István Németh Gyulára és Hóman Bálintra hivatkozva részletesen bizonygatta e „mithosz” tarthatatlanságát.¹²⁶ Ezzel kitűnt antiszemita kortársai sorából, akikről a kazárelmélet már tizennyolc évvel korábban is gyakran eleve lepergett, valójában cáfolandó sem volt. 1920. április 16-i parlamenti beszédében az antiszemitizmus ellen kitartóan küzdő Sándor Pál, az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés alapító elnöke, ekkor pártonkívüli képviselő, részletesen felsorolta az „adatok”, amelyekből kivilágott, „hogy a magyarok közt a bevándorlás alkalmával zsidók is voltak”.¹²⁷ Beszédére reagálva, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjából Friedrich Istvánnal pár nappal korábban kilépett Weiss Konrád április 17-i beszédében készségesen elismerte, „hogy velünk bejöttek galíciaiak is”... Fangler Béla képviselőtársa közbeszólására, miszerint az illetők nem galíciaiak, hanem kazárok voltak, csupán annyit felelt: „Az körülbelül mindegy.” Majd így folytatta: „Én csak azt akarom konstatálni, hogy azt a nagy népvándorlási folyamatot, melyet a magyarok ezer esztendővel ezelőtt szerencsésen be is fejeztek, a galíciaiak azóta folytonosan folytatták és még mindig nem fejezték be.”

¹²⁴ Gyóni Mátyás: Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok. Magyar Nyelv 34. (1938: 3–4. sz.) 86–96.; (1938: 5–6. sz.) 159–168. Az idézetek a 164. és 166. oldalakon.

¹²⁵ Képviselőházi napló, 1935–1939 i. m. 420.

¹²⁶ Uo. 420–421.

¹²⁷ Nemzetgyűlési napló, 1920–1922. I. i. m. 483.

Weiss nem vitatta, hogy az általa galíciaiaknak nevezett kazárok „áttértek a zsidó hitre”, ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy egy merész húzással a Galíciából állítólag bevándorló zsidók elődeinek tekintse őket.¹²⁸ Egy héttel később, április 24-én, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjából szintén Friedrich Istvánnal kilépő Hornyánszky Zoltán is reagált Sándor Pál szavaira. Hornyánszky álláspontja a maga módján logikusabbnak mondható. A kérdés, vajon a honfoglaló magyarokkal zsidó hitű kazárok is érkeztek-e az országba, nem bírt jelentőséggel, hiszen „abból, hogy a kozárok felvették az Izrael-vallást, ebből még nem következik az, hogy a kozár faj csakugyan zsidófaj lett volna”, márpedig a gondot nem a zsidók vallása, hanem faji tulajdonságaik jelentették. A „türk fajú” kazár „nem volt sémi fajú nép”, a többi nem számított.¹²⁹

Zárásként hozzátennénk: mire e beszédek elhangoztak, a „kazár” szó halatán a kortársak immár két évtizede nem annyira a magyarok hajdani szomszédjaira asszociáltak, mint jóval inkább az országot a közvélekedés szerint elárasztó — az 1900-as népszámlálás soha nem publikált adatai szerint valójában elenyésző számú!¹³⁰ — zsidó bevándorlókra. A szó új jelentéssel való felruházása a földművelésügyi minisztérium égisze alatt 1897 tavaszán megindult, úgynevezett rutén, illetve hegyvidéki akció vezetésével megbízott Egan Ede leleménye. Az akció eredményeiről 1900 elején beszámoló, antiszemita kirohanásai miatt botrányt kavart jelentésében az agrárszakember azt állította: a Galíciából bevándorolt zsidók „nem zsidók abban az értelemben, a mit mi ezek alatt értünk”. Szemben a Palesztinából származó, göndör hajú, középtermetű zsidókkal, akik „dolichocephalok” (hosszú fejűek), fejtegette Egan Ede, a vörös vagy szőke hajú galíciaiak, akik „brachycephalok” (széles fejűek), valójában a Kaszpi- és a Fekete-tenger partjain hajdan élő kazárok egyenes, „őseredeti vadságukat” megöröklött leszármazottai.¹³¹ Hogy a kazárok hogyan kerültek Galíciába, erre Egan nem kínált magyarázatot. Érvelésének légből kapott jellege ellenére a kifejezés elsöprő sikert aratott, nem kis részben Bartha Miklós *Kazár földön* címmel Egan Ede halála után megjelent, a kormánybiztos tevékenységét dicsőítő könyvének köszönhetően.¹³² A „kazár” az ország északkeleti megyéi-

¹²⁸ Nemzetgyűlési napló, 1920–1922. II. Athenaeum, Bp. 1920. 18–19.

¹²⁹ Uo. 237–238.

¹³⁰ 1900-ban 10 587 galíciai születésű *nem magyar honos* és 5162 galíciai születésű *magyar honos* zsidó vallású személy tartózkodott Magyarországon. Ez összesen 15 749 fő, az ország ekkor 831 162 izraelita lakosának 1,89%-a! Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XXXII–23–h, 193. d. 46/e. A kérdés persze az, hogy a Statisztikai Hivatal az adatokat miért nem publikálta. Feltehetően azért, mert mire az 1900-as népszámlálás első kötete 1902-ben megjelent, már elkészült a képviselőház elé 1903 januárjában beterjesztett, a „külföldieknek a magyar korona országai területén való lakhatásáról” szóló 1903: V. tc., amelynek célja a kormányzat nyíltan bevallott szándéka szerint a galíciai zsidók bevándorlásának korlátozása volt. A törvényt bajos lett volna keresztülvinni, illetve utólag megvédeni úgy, hogy közben, illetve utána kiderül: az orvosolandó probléma nem létezik, a „galiciánerek” inváziójának rémképe merő fantazmagória.

¹³¹ *Egan Ede*: A hegyvidéki földművelő nép közgazdasági helyzetének javítását célzó állami akció ügyében Munkácson, 1900. febr. 12-én tartott értekezletről szóló jelentés. Darányi Ignác z. m. kir. földművelési miniszter úr Ó Nagyméltóságához. Werbőczy Könyvnyomda, Bp. 1900. 140–141.

¹³² A függetlenségi politikus és publicista a „kazárok” eredetének kérdésére nem tért ki, csupán annyit jegyzett meg: „Kazár név alatt lengyelzsidót értek.” *Bartha Miklós*: *Kazár földön*. Ellenéz Könyvnyomda, Kolozsvár 1901. 83.

ben élő, feltételezetten Galíciából bevándorolt, kaftános, jiddis nyelvű ortodox zsidók megjelölésévé vált. Amikor a *Budapesti Hírlap* az 1900-as évek elején „kazárelmélet”-ről írt, már magától értetődően Egan Edének a bevándorolt galíciai zsidókról vallott nézeteire utalt.¹³³

Konklúzió

1938 augusztusában, két és fél hónappal az első zsidótörvény május 29-i kihirdetése után Magyarország Szent István halálának 900. évfordulójára emlékezett. Ezt tette vezércikkében az *Egyenlőség* is: „Éppen a szentistváni gondolat ad erőt nekünk, hogy fejünket mi is felemeljük, annak a megértése, hogy a környező feltételek változatlansága mellett, egy nemzet története csak rövid ideig tartó zökkenésekkel térhet el attól a széles úttól, amely számára hivatásként ki van jelölve. A magyar zsidóság részese a szentistváni állameszmének, elsősorban a történelmi együttélés alapján. A mi hitfeleink, a mi véreink már az első magyar király korában itt éltek és támaszai voltak ennek a honnak. [...] Szent István királyságát nem a faji, hanem a nemzeti gondolatra alapította. Arra, hogy a sorsközösség, a közös kultúra, az egy haza szeretete, az egy állammélt megvalósítására való társulás és ennek érdekében a vérnek és vagyonnak áldozása – ezek azok, amelyek egy embertömeget a nemzet magasztos fogalmává emelik.”¹³⁴

A magyar nemzet természeténél fogva integráló jellegének, a pogány és zsidó hitű magyarok és kabarok közös honfoglalásának, az antiszemitizmus mindenkor csupán külföldről importált megjelenésének még az első zsidótörvény után is felbukkanó hangoztatása a neológ zsidó értelmiség által konstruálni, befolyásolni kívánt nemzetkép bukásának tragikus tünete. Ekkorra azonban talán a diskurzus célja is módosult. Fogódzót kínált, amelybe megalkotói és befogadói, bár egyre reménytelenebbül, de a végsőkig kapaszkodhattak, a magyar nemzet egy oly képét, amelynek szellemében az egyre elkeserítőbb és rémisztőbb jelek ellenére is önmagukkal békélten vallhatták és érezhették magukat zsidó magyaroknak.

JEWS' HUNGARIAN NATION

Jewish Scientific Description of Hungarian National Past, with Special Regard to the Khazar Theory

by Miklós Konrád
(Summary)

From the period of the *Vormärz* to the collapse of the Austro-Hungarian Empire, the Hungarian liberal elite relentlessly declared its readiness to admit acculturating Jews as full-fledged members of the Magyar nation. Yet in reality, Jewish integration proved to be a process fraught with setbacks and — in some areas seemingly insurmountable — pitfalls. The desire for social equality and

¹³³ Egan Ede meghalt. *Budapesti Hírlap*, 1901. szeptember 21. 1. A kérdésről bővebben *Konrád Miklós*: Az államhatalom és a régió más népeiségeinek viszonya a zsidósághoz. In: *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Szerk. Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel. Aposztróf Kiadó, Bp. 2013. 114–119.

¹³⁴ *Munkácsi E.*: Szent István i. m. 1–2. (Kiemelések az eredetiben – K. M.)

acceptance led the (self-appointed) representatives of Neolog Jews, rabbis, scholars, intellectuals, journalists, politicians to develop a scientific discourse that might foster their integration. Similarly to the representatives of the *Wissenschaft des Judentums* in Germany, they spared no efforts in trying to convince their Christian fellow-citizens of the ever-changing nature of Judaism and of the Jews' natural inclination to assimilate to the host nation, in this case, to become true Hungarians. Yet the main object of this discourse was not so much Judaism and the Jews, than rather the Hungarians, and no so much the present, than rather the Hungarian national past. The integrationist discourse and, in particular, the Khazar theory elaborated by rabbi Samuel Kohn in the early 1880s, reveals that Neolog Jews felt the need to sustain their efforts at gaining full equality and admission into Hungarian society with their own construction of the national past, one of which the Jews were a constitutive part. The Neolog scientific discourse intended to serve Hungarians' and Jews' common present with the elaboration of a common past, the historical construction of a common origin. The aim of the Khazar theory, according to which the Hungarian conquest of the Carpathian Basin was in fact a joint Jewish-Hungarian operation, was to offer Hungarians an interpretation of their national past whose logic would commend them, unless they betray the heritage of their ancestors, to recognize their Jewish fellow-citizens as their equals and brothers. As the reception history of the Khazar theory reveals, apart from Jews, this image of the Hungarian past hardly convinced anyone. Nevertheless, it allowed for those Jews who believed in it to accommodate, even in times of antisemitic duress, their Hungarian and Jewish identities.

